

ilahiyat akademi

Sayı: 18, 2023, 53-85.

Issue: 18, 2023, 53-85.

Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratıldığını Belirten Rivayetler Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Narrations about the Creation of Woman from Ribs of Adam

Ali Bakkal

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr., Retired Lecturer

Antalya/Türkiye

alibakkal52@gmail.com | ORCID: [0000-0003-4948-2736](https://orcid.org/0000-0003-4948-2736)

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi Date Received

11 Ağustos 2023 11 August 2023

Kabul Tarihi Date Accepted

27 Kasım 2023 27 November 2023

Yayın Tarihi Date Published

26 Aralık 2023 26 December 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımı ile taranmıştır. This article has been scanned with Turnitin software. No plagiarism detected.

İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ali Bakkal). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ali Bakkal).

CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC 4.0 license.

Bakkal, Ali. "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratıldığını Belirten Rivayetler Hakkında Bir Değerlendirme". *İlahiyat Akademi* 18 (Aralık 2023), 53-85. DOI: [10.52886/ilak.1341494](https://doi.org/10.52886/ilak.1341494)

Atıf/ Cite as

Bakkal, Ali." An Evaluation of the Narrations about the Creation of Woman from Ribs of Adam". *Theological Academia* 18 (December 2023), 53-85. DOI: [10.52886/ilak.1341494](https://doi.org/10.52886/ilak.1341494)

Öz

Halk arasında Havva'nın Âdem'in (a.s.) kaburga kemiğinden yaratıldığına ilişkin yaygın bir inanış vardır. Bu inanışın yaygınlaşmasındaki en önemli etkenlerden birisi kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade eden hadistir. "Kaburga hadisi" diye nitelendirebileceğimiz bu hadis, rivayet zinciri bakımından on sekiz sened ve altmış bir farklı tarikle *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarında yerini almıştır. Buhârî ve Müslim tarafından rivâyet edilmesi sebebiyle, klasik anlamda sahihlik derecesi en yüksek olan "müttefekun aleyh" hadisler arasında yer almıştır. Metin bakımından hadis, biri "yaratma", diğeri "teşbih" olmak üzere iki ayrı lafızla gelmiştir. Hz. Peygamber'in bu hadisi her iki versiyonuyla birlikte söylemiş olduğu düşünülemez. *Kütüb-i Tis'a*'da "teşbih"li versiyon daha çok olduğu halde, sonraki kaynaklarda yaratma versiyonunun daha yaygın hale geldiği görülmektedir. Dolayısıyla hadis, geleneksel anlamda daha çok "kadının kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu" şeklinde anlaşılmıştır. Günümüzde hadise ilişkin çeşitli araştırmalar yapılmış, ancak gerek senedin sıhhati gerekse metnin yorumu hakkında farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bazı araştırmacılar hadisin bazı senedlerinde tenkide uğrayan râviler bulunmakla birlikte geneli itibarıyla sahih olduğunu söylemişler; metin bakımından da "teşbih" versiyonlarının daha doğru olduğu kanaatine varmışlardır. Bazı araştırmacılar ise konuyu daha kapsamlı şekilde ele aldıklarını, tenkide uğrayan râvilerin çokluğu sebebiyle hadisin sened bakımından olduğu gibi, metin bakımından da problemliliğini ileri sürmüşlerdir. Zira hadis ister "yaratma" ister "teşbih" lafzıyla ele alınsın, netice itibarıyla kadının düzeltilmesi mümkün olmayan eksiklikle yaratılmış olduğu anlamı ortaya çıkar ki, bu anlam da Kur'an'da insanın ahsen-i takvim üzere yaratılmış olduğu gerçeğine aykırı düşer. Dolayısıyla hadisin metin bakımından sahih olamayacağı iddia edilmiştir. Bu araştırmanın amacı günümüzde yapılan çalışmaları da dikkate alarak "kaburga hadisi"ni sened ve metin bakımından yeniden analiz etmektir. Dolayısıyla bu çalışmada tenkide uğrayan râviler üzerinde yeniden durulmuş, rivayetlerinin sahih kabul edilip edilemeyeceği irdelenmiştir. Fakat hadisin asıl problemliliği tarafı metnidir. Metnin problemliliği hususunda araştırmacılar arasında ittifak vardır. Metni doğru şekilde yorumlayabilmek için bu çalışmada konunun sosyolojik temelini yanı sıra özellikle Kur'an'î bir kavram olan nefis-i vâhîde ile ilişkisi irdelenmiştir. Sosyolojik olarak hadisin "yaratma" lafzıyla gelen rivayetlerin kadının kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu inancının yaygın olduğu Irak bölgesi râvileri tarafından rivâyet edildiğine dikkat çekilmiştir. Bu inanç, Kur'an'da geçen nefis-i vâhîde kavramıyla Hz. Âdem'in, ondan yaratılan eşle de Havvâ'nın kastedildiği yorumu ile birleştirilince, sonuç olarak Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada nefis-i vâhîde âyetleriyle kaburga hadisinin birleştirilemeyeceği üzerinde durulmuş, geleneksel yaklaşımın problemliliğine işaret edilmiştir. Ayrıca ilk bakışta bu hadis vasıtasıyla Hz. Peygamber'in kadınların eksikliğine dikkat çektiği izlenimi hâsıl olsa da detaylı bir bakış açısıyla ana amacının narin ve kırılğan yapıları sebebiyle erkeklerin kadınlara karşı nazik davranmalarını öğütlediği anlaşılmaktadır. Asıl muhatap kadınlar değil, erkeklerdir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Yaratılış, Kadın, Kaburga Kemiği, Kadının Yapısı.

Abstract

A widespread belief exists that Eve was created from the ribs of Adam. One of the most important effects which makes this belief extensive among people is the ḥadīth narrating the first female was created from the ribs of first male Adam. This ḥadīth known as the “ḥadīth of rib”. It has eighteen deeds and sixty-one different way of references in the al-Kutub al-Tis'a sources according to the chain of narrations. Because it is narrated by Bukhārī and Muslim, classically it has a firm place among the hadiths known “muttafaquun alayh” that is, its authenticity is the most agreed upon. As a text, it is known as a hadith which is narrated in two wordings “creation” and “simile”. It is not possible that the holly Prophet had been said its two versions. While the versions with “simile” are more common in the al-Kutub al-Tis'a, the version with the “creation” appears more in the later sources. Therefore, this ḥadīth is understood as woman created from the ribs of man in many traditions. Recently, much new research had been conducted about the hadith. Different conclusions were given both about the authenticity and its interpretations. Although some researchers claimed that there may exist some untrusted objected narrators among the deeds, authenticity of the ḥadīth is commonly confirmed while the “simile” version of the wording was claimed more trustable. Because numerous objected narrators found besides the trustable ones, some researchers who studied the subject in more detail claimed that the ḥadīth is not correct or authentic both according to “creation” and “simile” because it opposes the Qur'anic saying that human race is created in the most beautiful form materially and spiritually since both versions found problematic with meanings to indicate inferiority of females than males. The aim of this study is to pay attention to the recent research and re-analyze the deeds and wordings of the “ḥadīth of rib”. Therefore, in this study, the objected narrators have been restudied and their narrations have been re-analyzed to understand if they are acceptable or not. The most problematic side of the ḥadīth is its wording with a common agreement among the researchers. To interpret the ḥadīth correctly, the sociological roots of the subject and its relation to the Qur'anic concept nafs wāḥida was investigated. Sociologically, it has been noticed that the narrations saying that female is created from the ribs of male are mostly come from the narrators of Iraqi region where the belief is the most common. If the Qur'anic concept nafs wāḥida indicates Adam, and if a wife created from the ribs is Eve, and if the common belief indicates these, one can conclude that Eve was created from the ribs of Adam. This study takes attention that the verses of nafs wāḥida cannot be combined with the “ḥadīth of rib”. Thus, the traditional way of combining them is problematic. Although, in the first look this ḥadīth may give an impression that Prophet is pointing out inferiority or deficiency of women, in reality the purpose of the ḥadīth is an injunction by the Prophet to the men always be polite to women who are in more delicate and fragile nature compared to them. The real addressee are men not women.

Keywords: Ḥadīth, Creation, Women, Ribs, Structure of Women.

Giriş

Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında Havvâ'nın, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair yaygın bir kanaat vardır. Bu kanaatin oluşmasının nedeni Tevrat'ta açıkça Havvâ'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olduğunun belirtilmesi, bazı hadis ve tefsir kaynaklarında bu yönde bilgilerin bulunmasıdır. Kur'an'da bu konuda açık bilgi bulunmamakla birlikte, müfessirlerin kâhir ekseriyeti "nefs-i vâhîde"nin Hz. Âdem, ondan yaratılan eşin de Havvâ olduğunu ileri sürmüşler; dolayısıyla Kur'an'ın bu bilgiyi doğruladığını ifade etmişlerdir. Günümüzde ise birçok müfessir ve araştırmacının Havvâ'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu görüşünü eleştirdikleri görülür.¹

Kur'an'da kadının kaburga kemiğinden yaratıldığına dair ne açık ne de kapalı bir ifade vardır. Müslümanlar arasında bu kanaatin oluşmasının ana nedeni daha çok tefsir ve hadis kaynaklarında yer alan konuya ilişkin rivayetlerdir. Tefsir kaynaklarında yer alan rivayetler bir hayli ayrıntılı olup bunlar üzerinde İsrailiyâtın etkili olduğu açıkça görülmektedir. Fakat Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde bulunan rivayetler için aynı değerlendirmeyi yapmak mümkün değildir. Cemal Armağan, Hidayet Şefkatli Tuksal, Züleyha Birinci ve Hüseyin Akgün gibi bazı akademisyenler hadis üzerinde çeşitli incelemelerde bulunmuşlar, ancak farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Biz bu makalemizde daha ziyade mevcut çalışmaları da dikkate alarak kaburga hadisi diye nitelendirdiğimiz rivayetler hakkında yeni bir değerlendirme yapacağız.

1. Kaburga Hadisi

Kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını veya kaburga kemiği gibi olduğunu ifade eden hadis, "beş sahâbîden merfû, bir sahâbîden mevkûf ve bir tâbîiden maktû olmak üzere" on sekiz ayrı sened ve altmış bir farklı tarikle rivayet edilerek başta Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri olmak üzere *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarındaki yerini almıştır. Tarik tabiri sened kavramıyla birlikte kullanıldığında ana senedin yan kolunu veya ana senedin bir râviden sonra çeşitli kollara ayrılışını ifade eder. *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarının dışındaki hadis müellefatındaki rivayetleri de hesaba katacak olursak bu sayının en az üçte bir oranında artacağını söyleyebiliriz.² Hadis müellefatının dışında, özellikle insanın nefs-i vâhîdeden yaratıldığını ifade eden âyetler³ bağlamında tefsir kaynaklarında da konuyla ilgili farklı rivayetlerin zikredildiği görülmektedir. *Kütüb-i Tis'a*

¹ bk. Cemal Ağırman, *Kadının Yaratılışı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001), 208-209; Hatice K. Arpağuş, "Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 593-594.

² *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarının dışındaki bazı rivayetleri de içine alan bir çalışma için bkz. Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 323-338.

³ bk. en-Nisâ 5/1; el-En'âm 6/98; el-A'râf 7/189; Lokman 31/28; ez-Zümer 39/6.

kaynaklarında yer alan on sekiz rivayet üzerinde kapsamlı bir araştırma yapan Cemal Ağırman, genel muhtevası itibarıyla bu rivayetlerin “teşbih” veya “yaratma” ifadeleriyle geldiklerini, dolayısıyla bunların iki ayrı grup halinde incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴ Teşbih ifadelerinin yer aldığı ilk grup rivayetlerde kadın, kaburga kemiğine benzetilmiş, ancak bu kemikten yaratıldığı ifade edilmemiştir. Bu rivayetler genel olarak, “Kadın kaburga kemiği gibidir. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Ondan yararlanmak istersen eğri olduğu halde de yararlanabilirsin.”⁵ İfadesiyle gelmiştir: Bu rivayetlerde “yaratma” ifadesine yer verilmediği için bunlardan Havvâ’nın, Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığı anlamını çıkarmak mümkün değildir. Ayrıca teşbihli anlatım teşbih sanatını, yaratma ifadesine yer verilenler ise istiare sanatını ihtiva etmekte olup istiare sanatını ifade eden ifadelerin daha belîğ olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Yaratma sözcüklerinin yer aldığı ikinci grup rivayetlerde hadis genel olarak, “Kadınlar hakkında birbirinize hayır tavsiye ediniz. Çünkü kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri yeri de en uç kısımdır. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Kendi haline bırakırsan eğri kalır. (Öyle yararlanırsın). Onun için kadınlar hakkında birbirinize hayır tavsiye ediniz.”⁶ ifadesiyle gelmiştir. Tek başına ele alındıklarında bu rivayetlerden de Havvâ’nın, Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığı anlamını çıkarmak mümkün görünmemektedir.

Ağırman’a göre hadisin her iki versiyonunda sened bakımından reddedilecek bir durum yoktur.⁷ Bazı râviler çeşitli tenkitlere maruz kalmış olsalar da geneli itibarıyla ortaya çıkan sonuca göre hadis, sened bakımından sahihtir.⁸ Konuyla ilgili bir doktora tezi hazırlayan, ayrıca nefs-i vâhideden yaratılmayla ilgili bir makale yazan Züleyha Birinci’ye göre ise on sekiz senedin her birinde, adalet ve zabt vasıfları bakımından eleştirilere maruz kalmış bir veya birden fazla râvinin yer alması sebebiyle bu rivayetler senedleri açısından problemlidir ve Hz. Peygamber’e aidiyetlerinde ciddî şüpheler mevcuttur. “Benzerlik” veya “yaratma”dan bahseden bu rivayetler, geçerli ve sağlam bir kaynak olarak kabul edilemezler ve itikadî bakımdan bir delil teşkil edemezler.⁹

⁴ Ağırman, *Kadının Yaratılışı*, 127.

⁵ Birinci grup rivayetler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Nikâh”, 79; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Radâ”, 65; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Talâk”, 12; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünenü’l-Dârimî*, thk. Fevvez Ahmed Zemerlî-Hâlid es-Seb’ el-Alemî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, 1407), “Nikâh”, 35; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982), 2/428, 449, 530; 5/150-151, 164, 6/279.

⁶ İkinci grup rivayetler için bk. Buhârî, “Enbiyâ”, 1; Buhârî, “Nikâh”, 80; Müslim, “Radâ”, 59; Müslim, “Radâ”, 60; Dârimî, “Nikâh”, 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/497.

⁷ Ağırman, *Kadının Yaratılışı*, 127.

⁸ Ağırman, *Kadının Yaratılışı*, 260.

⁹ Züleyha Birinci, *Kadın Konusunda İslâm’a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 40; a.m.f., “Nefs-i vâhide” İfadesinden Hareketle Kadının

2. Senedin Sahihliği Problemi

Doğrusu iki hadisçinin sened gibi teknik bir konuda bu kadar farklı bir sonuca varması garipsenecek bir durumdur. Züleyha Birinci, bu durumun farkındadır ve ona göre bu denli farklı bir sonucun çıkması Ağırman'ın hadisin senedlerindeki râviler hakkında bir veya iki, nadiren üç cerh-ta'dîl eserine müracaat edip râviler hakkında kısa bir değerlendirme yapması; kendisinin ise "iki yüzden fazla cerh ve ta'dil eserini taramak suretiyle bu senedlerin her birinde, adalet ve zabt vasıfları bakımından eleştirilere maruz kalmış bir veya birden fazla râvinin mutlaka yer aldığı"¹⁰ görmüş olmasıdır. Birinci, "senedlerin sıhhati konusunda isabetli bir değerlendirme yapabilmek için, haklarında cerh lafızları sarf edilen râviler ve kendileri hakkında kullanılan tenkit ifadelerini" ayrı ayrı kaydettiğini; bu râviler hakkında çoğu kez ta'dil lafızları kullanılmakla birlikte cerh lafızlarının da sarf edildiğini tespit ettiğini; "bu râviler hakkında göz ardı edilemeyecek derecede olumsuz bilgilere" eriştiğini; dolayısıyla "bu rivayetlerin, bahsedilen konuyu isbât ve izâh için delil olarak kullanılamayacağı sonucuna" ulaştığını belirtmektedir.¹¹

Birinci'nin tespitine göre münekkitler hadisin râvileri arasında yer alan Ebü'z-Zinâd, Harmele b. Yahyâ, Abdullah b. Vehb b. Müslim, Yûnus b. Yezîd el-Eylî, Zührî'nin kardeşinin oğlu Muhammed b. Abdullah, Hâlid b. Mahled, Muhammed b. Aclân el-Medenî, Muhammed b. İshâk, Ali b. Hafs el-Medâinî, Verka b. Ömer, Âmir b. Sâlih ez-Zübeyrî, Hişâm b. Urve, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ma'mer b. Râşid, Saîd el-Cüreyrî, Meysera b. Ammâr el-Eşce'î, İbn Ebû Ömer, Süfyân b. Uyeyne, Abdülvâris b. Saîd, Avf b. Ebû Cemîle ve Abdülmelik b. Abdurrahmân hakkında çeşitli eleştirilerde bulunmuşlardır.¹² Birinci, hadisin senedinde adı geçen râvilerden biri veya birkaçının bulunması ve bu râviler hakkında birden fazla cerh âliminin "göz ardı edilemeyecek derecede olumsuz bilgiler vermesi" sebebiyle, hadisin "isbât ve izâh için delil olarak kullanılamayacağı" sonucuna vardığını belirtmekte ve bu rivayetlerin her birinin senedleri bakımından problemleri olduklarını ifade etmektedir. Daha sonra hadisin *Kütüb-i Tis'a* dışındaki bazı versiyonlarında kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını dile getiren sözlerin Hz. İbrahim'e nispet edildiğini delil göstererek, hadisin İsrailiyât kaynaklı olabileceği düşüncesinde olduğunu belirtmektedir.¹³

Birinci'nin söz konusu görüşleri hakkında şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Birinci'nin, cerh ifadelerine oldukça önem verirken, ta'dil ifadelerine pek itibar etmediği görülmektedir. Hadis usulünde, her cerh tâdil üzerine takdim edilmez, ancak müfesser ise tercih edilir. İnsanlarda hata ve kusur aranacaksa, her insanda

Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 153.

¹⁰ Birinci, "Nefs-i Vâhide", 153.

¹¹ Birinci, "Nefs-i Vâhide", 153.

¹² bk. Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 31-40.

¹³ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 40.

az-çok bir kusur bulmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında hadis imamları ve râvileri arasında neredeyse ta'na uğramamış kimse yoktur. Zehebî'nin vurguladığı gibi büyük imamlardan olup da hata ve vehimden salim olan herhangi bir kimseyi göstermek mümkün değildir. Mesela Şu'be zirvede olan bir imam olmakla birlikte onun da evhamı vardır. Ma'mer, Evzâi ve Mâlik gibi hadis imamları da böyledir.¹⁴ Önemli olan kişinin kusurlu olması değil, bu kusurun râvinin zabt ve adalet vasıflarını ortadan kaldıracak derecede fazla olup olmadığı ya da her rivayetini etkileyip etkilemediğidir.

Makale çerçevesinde râvilerin tümü hakkında detaylı bir değerlendirme yapmanın mümkün olmadığı açıktır. Ancak hadisin on sekiz rivayetinden yedisi Buhârî ve Müslim'in rivayetidir; bu rivayetlerde yer alan râviler hakkında kısa bir değerlendirmede bulunabiliriz:

Birinci'nin kaydına göre Emeviler'in kâtiplik yapmış olması sebebiyle Mâlik b. Enes, Ebü'z-Zinâd'dan razı değildir; Rabîa ve Yahyâ da onun sika olmadığını söylemişlerdir.¹⁵ Sahih râvilerin her zaman zayıf râvilerden de hadis alma ihtimali olmakla birlikte, mezkûr hadisle ilgili olarak Ebü'z-Zinâd'ın, Buhârî ve Müslim'in ortak râvisi olduğunu¹⁶ da dikkate almak gerekir. Yine Mâlik'in Ebü'z-Zinâd hakkında "Şu adamların kâtibiydi" diyerek onu küçümsediği ileri sürülse de *el-Muvatta'*da onun elli dört rivayetine yer vermesi onun bu sözünün Ebü'z-Zinâd'ı sika görmediği anlamına gelmediğini göstermektedir. Ayrıca Mâlik'in yanı sıra oğulları Abdurrahman ile Ebü'l-Kâsım, Sâlih b. Keysân, İbn Ebü Müleyke, Mûsâ b. Ukbe, Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Urve ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur muhaddisler ondan birçok hadis rivayet etmişlerdir. Bunlardan Süfyân es-Sevrî onu "hadiste mü'minlerin emîri" unvanıyla anmaktadır. Ali b. Medîni ise onu, "büyük tâbiilerden hemen sonra gelen Medine'nin dört büyük âliminden biri" olarak göstermektedir. Buhârî'ye göre Ebü Hüreyre'nin en güvenilir senedi, Ebü'z-Zinâd'dır.¹⁷ Ayrıca Ebü'z-Zinâd'ın rivayetlerinin *Kütüb-i Sitte* eserlerinin tamamında yer aldığını dikkate almak gerekir.¹⁸ Bizim tespitimize göre Rabîatürre'y'in onu sika görmediği doğru olmakla birlikte,¹⁸ Yahyâ'nın onun sika olmadığını söylediği doğru değildir. İbn Maîn ve başkaları, Ebü'z-Zinâd'ın sika ve hüccet olduğunu söylemişlerdir.¹⁹ Zehebî, "Ebü'z-Zinâd'ın İmam Mâlik'e göre sika, Ahmed b. Hanbel'e göre zayıf bir râvi olduğunu zikretmiştir.²⁰ İbn Adiy

¹⁴ Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 11/38.

¹⁵ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 31-32.

¹⁶ Buhârî, "Nikâh", 79; Müslim, "Radâ", 59.

¹⁷ Ali Osman Koçkuzu, "Ebü'z-Zinâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/354.

¹⁸ Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrükün*, thk. Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406), 2/121.

¹⁹ İbn Ebî Hâtim, Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952), 5/49.

²⁰ Ebü Abdillâh Şemseddin Muhammed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/575-576.

el-Cürçânî'nin kaydına göre, Süfyân b. Uyeyne, Ebü'z-Zinâd'ın "hüsn-i hulk sahibi", Yahyâ da "sika ve hüccet" olduğunu söylemişlerdir.²¹ Netice itibarıyla Ebü'z-Zinâd sika bir râvidir. Sadece Emevîler'in kâtipliğini yapması sebebiyle ondan Emevîler'i öven rivayetlerin gelmesi halinde bu tür rivayetler hakkında ihtiyatlı davranmak gerektiğini söyleyebiliriz.

Birinci'nin kaydına göre Ukaylî, *ed-Du'afâ'* adlı eserinde Meysere b. Ammâr el-Eşce'î'nin meçhûl bir râvi olduğunu yazmaktadır.²² Meysere, Buhârî ve Müslim'in birlikte rivayette bulunduğu²³ bir râvidir. Birinci, Buhârî ve Müslim'in bu râviyi tanımlarına ve ona güvenilir bulmalarına itibar etmeyip Ukaylî'nin onu meçhul saymasına daha çok önem vermesi garip bir tutumdur.

Birinci'nin kaydına göre, Ebû Hâtim er-Râzî, Harmele b. Yahyâ hakkında "Hadisi yazılır fakat onunla ihticac edilmez." demiş, el-Ferhâzânî de Harmele'nin zayıf olduğunu söylemiştir.²⁴ Müslim'in râvilerinden olan²⁵ Harmele, İmam Şâfiî'nin Mısır'daki öğrencilerindendir ve Şâfiî mezhenin müctehid tabakalarından ashâbü'l-vücûh tabakasında bulunmaktadır. Başta Müslim olmak üzere İbn Mâce, Nesâî, İbn Kuteybe, Ebû Hâtim er-Râzî, Bakî b. Mahled, Hasan b. Süfyân, Ebû Zür'a er-Râzî, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî gibi hadisçiler kendisinden rivayette bulunmuşlardır.²⁶ Birçok hadis tenkitçisi Harmele'yi sika kabul ederken el-Ferhâzânî gibi bazı münekkitlerin onu zayıf sayması, rivayetlerinin tamamen reddini gerektirmez. Biz Ebû Hâtim er-Râzî'nin Harmele hakkındaki değerlendirmesini önemli buluyoruz. Dolayısıyla delil olarak kullanılmayacak konularda onun rivayetini kabul etmekte bir mahzur yoktur. Kaburga hadisi de şer'î bir konuda delil olarak kullanılan bir hadis değildir.

Birinci, Ahmed b. Hanbel'in Yûnus b. Yezîd el-Eylî'nin hafızasının kötü olduğunu söylediğini, hadisini aldığı bazı râvileri karıştırdığı için onu reddettiğini; İbn Sa'd'ın da onun hüccet olmadığını, bazen münker hadisler rivayet ettiğini belirttiğini kaydetmiştir.²⁷ Yahya b. Maîn, Zührî'nin hadisleri konusunda en güvenilir râviler arasında Mâlik b. Enes'i, Ma'mer'i, Yunus'u, Ukaylî'i, Şuayb b. Ebû Hamza'yı ve İbn Uyeyne'yi saymıştır.²⁸ Ayrıca onun Müslim'in râvilerinden²⁹ biri olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Müslim'in râvisi olması onu tamamen zayıf olmaktan kurtarmasa da Yahya b. Maîn'in onu Zührî'nin hadisleri konusunda en güvenilir râvilerden birisi olması durumu birlikte ele alındığında en azından

²¹ Ebû Ahmed b. Adiy el-Cürçânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammd Mu'avvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 5/211; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*, 2/121.

²² Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 38-39.

²³ Buhârî, "Enbiyâ", 1; Buhârî, "Nikâh", 80; Müslim, "Radâ", 60.

²⁴ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 32.

²⁵ Müslim, "Radâ", 65.

²⁶ Vecdi Akyüz, "Harmele b. Yahhâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/232.

²⁷ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 32-33.

²⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/249.

²⁹ Müslim, "Radâ", 65.

delil olarak kullanılmayacak konularda onun hadislerinin yazılacağı yönünde galib bir kanaat verir.

Birinci'nin kaydına göre, Yahyâ b. Maîn, Abdullah b. Vehb b. Müslim'in kuvvetli olmadığını söylemiştir.³⁰ Abdullah b. Vehb, Müslim'in râvilerindedir.³¹ Aralarından İmam Mâlik, Leys b. Sa'd, Süfyân es-Sevrî, ve Süfyân b. Uyeyne'nin de bulunduğu 400 kadar hocadan hadis dinlemiştir. İmam Mâlik'in öğrencileri içinde "sünnet ve âsârı en iyi bilen kişi" olduğu ifade edilmiştir. Hocaları İmam Mâlik ve Leys b. Sa'd başta olmak üzere Asbağ b. Ferec, Abdurrahman b. Mehdî, Hâris b. Miskîn, Ebû Abdullah b. Abdülhakem, Abdullah b. Abdülhakem, Ahmed b. Îsâ et-Tüsterî, Rebî b. Süleyman el-Cîzî, Rebî b. Süleyman el-Murâdî, Harmele b. Yahyâ, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Sahnûn gibi âlimler kendisinden hadis dinlemişlerdir. Yahyâ b. Maîn, İbn Sa'd, Nesâî, İbn Adiy ve Zehebî gibi hadis tenkitçileri onun sika olduğunu belirtmişlerdir. Bazı münekkitler onun zayıf râvilerden hadis rivayet ettiğini belirtmekle birlikte, Ebû Zür'a onun rivayet ettiği otuz bin hadis içinde mevzu, hatta münker bir hadis dahi bulunmadığını; Ahmed b. Hanbel, onun sâlih, âlim, fakih ve çok bilgili bir kimse; Zehebî ise hüccet, hâfız ve müctehid bir âlim olduğunu" söylemişlerdir.³² Birinci, Yahyâ b. Maîn'in Abdullah b. Vehb'in kuvvetli olmadığını söylediğini kaydetmekle birlikte Mizzî, Yahyâ b. Maîn'in onun sika olduğunu söylediğini,³³ İbnü'l-Cevzî de "onun sadûk olduğunu umuyorum" dediğini³⁴ kaydetmektedirler.

Birinci, Ebû Hâtim'in İbn Ebû Ömer'de gaflet olduğunu ve onu mevzu bir hadisi rivayet ederken gördüğünü kaydetmiştir.³⁵ Müslim'in râvisi olan³⁶ İbn Ebû Ömer'den Tirmizî, İbn Mâce, Bakî b. Mahled, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkî ve oğlu Abdullah hadis rivayet etmişlerdir. Müslim, bir müddet Aden'de kadılık yapmış olan İbn Ebû Ömer'i "doğru sözlü", Ahmed b. Hanbel "Mekke'de hadisi yazılabilecek önemli bir âlim", Ebû Hâtim "dindar ve sadûk", Yahyâ b. Maîn "sika" bir râvi olarak nitelendirmişlerdir. Ebû Hâtim ise gafletle mevzu bir hadisi hocası Süfyân b. Uyeyne'ye isnad ederek nakletmesine rağmen onun "sadûk bir râvi" olduğunu belirtmiş;³⁷ onun bu kusurunu bütün rivayetlerini reddetmeyi gerektiren bir sebep olarak görmemiştir.

Birinci'nin kaydına göre, Süyûtî ve Zehebî, Süfyân b. Uyeyne'nin tedlis yaptığını söylemişler; Yahyâ b. Saîd, Süleyman b. Harb ve İbnü's-Salâh da onun ihtilat ettiğini ileri sürmüşlerdir.³⁸ Müslim'in râvilerinden olan³⁹ ve "Hadis ehlinin

³⁰ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 32.

³¹ Müslim, "Radâ", 65.

³² Saffet Köse, "İbn Vehb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/441-442.

³³ Ebü'l-Haccâc Cemâleddin Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Amr Seyyid Şevket (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 5/693.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/121.

³⁵ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştirileri*, 39.

³⁶ Müslim, "Radâ", 59.

³⁷ Emin Aşıkutlu, "İbn Ebû Ömer", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/438.

³⁸ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 39.

hakîmi" olarak bilinen Süfyân b. Uyeyne 7000'den fazla hadis rivayet etmiştir. Bazı münekkitler zaman zaman onun tedlis yaptığını söylemekle birlikte İbrahim Hatiboğlu bu hususun klasik kaynaklar tarafından teyit edilmediğini ifade etmektedir.⁴⁰ Buhârî'nin de kendisinden kaburga hadisinin dışında başka hadisleri rivayet ettiği Süfyân, hayatının sonlarına doğru ihtilat ve tedlis yapsa da sika kabul edilmiştir. Ondan başta hocaları A'meş, Şu'be b. Haccâc, İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Cüreyc, Mis'ar b. Kidâm ve önde gelen talebelerinden Buhârî'nin de hocası olan Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, İbn Vehb, Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, İmam Şâfiî, İbn Sa'd, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medîni, İbn Râhûye, Yahyâ b. Maîn, Saîd b. Mansûr, Halife b. Hayyât, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, İbn Nümeyr gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir.⁴¹ Süfyân'ın tedlisi rivayet ettiği hadisler hakkında cerh sayılmamıştır. Süyûtî onun hakkında şöyle diyor: "İbn Abdilberr hadis imamlarının onun hakkında şöyle dediğini nakleder: "İbn Uyeyne'nin tedlisi kabul edilir. Çünkü o tedlis yaptığı zaman hadisi İbn Cüreyc, Ma'mer ve benzerlerinden rivayet eder. İbn Hibbân da bu görüşü tercih etmiş ve onun hakkında şöyle demiştir: "Böyle bir durum dünyada sadece ona mahsus olan bir şeydir. O tedlis yaptığı zaman sika ve mutkin olan râvilerden tedliste bulunur. O bir rivayette tedliste bulunduğu zaman, mutlaka o hadisi rivayet ettiği zattan daha sika olan birisinden işittiğini açıklar." Süyûtî, Bezzâr'ın onun hakkında şöyle dediğini de nakleder: "Kim tedlis yaparken sikalardan rivayette bulunursa, hadis âlimleri nezdinde onun tedlisi makbuldür."⁴²

Hakkında en çok eleştiri yapılan râvi ilk siyer yazarlarından Muhammed b. İshâk'tır. Birinci'nin kaydına göre Süyûtî onun çok tedlis yaptığını, Yahyâ b. Maîn onun sika olduğunu fakat hüccet olmadığını, Nesâî kuvvetli olmadığını, Dârekutnî kendisiyle ihticâc edilemeyeceğini, İbn Ebî Adiy helaller ve haramlar konusunda hüccet olmadığını, ayrıca kaderî olduğunu, Hişam b. Urve yalancı olduğunu, Muhammed b. İsmail b. Ebû Fûdeyk ehl-i kitaptan olan bir kişiden yazdığını, İbn Maîn'in "sikadır ve hüccet değildir", bir rivayete göre "O, aradığın gibi kuvvetli değildir, zayıftır" dediğini; Mâlik b. Enes'in ise onun deccâllerden bir deccâl olduğunu söylediğini kaydetmiştir.⁴³ Bu ithamlara rağmen Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvud, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis imamlarının ondan rivayette bulduklarını⁴⁴ dikkate almak gerekir. Bu durum en azından, ihticac etmeyi gerektirmeyen konularda, İbn İshâk'tan hadis rivayet edilmesinin normal olduğunu göstermektedir.

³⁹ Müslim, "Radâ", 59.

⁴⁰ İbrahim Hatiboğlu, "Süfyân b. Uyeyne", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/29.

⁴¹ Hatiboğlu, "Süfyân b. Uyeyne", 38/29.

⁴² Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, thk. Abdülvehhâb b. Abdüllatif (Medine: y.y., 1392/1972), 1/299.

⁴³ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 34-35.

⁴⁴ Mustafa Fayda, "İbn İshâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/93-96.

Muhammed b. Abdullah b. Müslim Zührî'nin kardeşinin oğludur. Birinci, bazı hadis tenkitçilerinin onun hakkında, "kavi değildir, hadisi yazılır", "kuvvetli değil", "zayıf", "hafızası kötü, vehmi çoktu", "tek kaldığın rivayetlerde onunla ihticac etmek caiz değildir" gibi sözler söylediklerini nakletmekle birlikte,⁴⁵ Yahyâ b. Maîn onun kendisine İbn İshâk'tan daha sevimli geldiğini, Ahmed b. Hanbel de onda bir beis olmadığını söylemişlerdir.⁴⁶ Ayrıca Müslim'in kendisinden hadis rivayet etmesi sebebiyle⁴⁷ onu sika görmesi ve bazı münekkitlerin ihticac için olmasa bile diğer maksatlarla hadisinin yazılabileceğini söylemeleri önemlidir.

Netice itibarıyla tariklerinin azı zayıf çoğu sahih olan kaburga hadisinin geneli itibarıyla sahih olduğunu söyleyebiliriz.

Birinci'nin ortaya koyduğu cerh ifadeleri, genellikle, "zayıf", "sika değil", "vehmi çok", "gafil", "yalancı" gibi genel nitelikli cerh lafızlarıdır. Bazen bu ifadeler, râvi ile ilgili özel bir durumdan kaynaklanmaktadır. Mesela yukarıda ifade ettiğimiz gibi İbn Ebû Ömer'in "gaflet"le itham edilmesi, farkına varmadan mevzu bir hadisi hocası Süfyân b. Uyeyne'ye isnat ederek nakletmesinden kaynaklanmaktadır. Onun bu halini tespit eden Ebû Hâtim dahi İbn Ebû Ömer'i "sadûk bir râvi" olarak nitelendirmektedir. İbn İshâk'ı yalancılıkla itham eden kişi Hişâm b. Urve'dir. Bu ithamın sebebi de karısından hadis rivayet etmesidir. Hişâm bu durumu doğru bulmadığı için onu yalancılıkla suçlamıştır.⁴⁸ Yine Mâlik b. Enes'in İbn İshâk'ı eleştirmesi hadis rivayeti sebebiyle değil, Hz. Peygamber'in Benî Kurayza, Nadîr ve Hayber gibi savaşlarına dair bilgileri Yahudi asıllı Müslüman âlimlerden almasından dolayıdır. Şiilik ile itham edilmesi de, Emevî hânedanı mensuplarıyla münasebet kurmayıp, Abbâsîler'in iktidarı ele geçirmesinden sonra Medine'den ayrılarak Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kardeşi el-Cezîre Valisi Abbas b. Muhammed'in yanına gitmesinden dolayıdır.⁴⁹

Hadisçiler arasında münekkidin cerh ve ta'dîl sebebinin açıklamasının gerekli olup olmadığı hususunda farklı görüşler olmakla birlikte, biz cerh sebebinin açıklanması gerektiği görüşünü tercih ediyoruz. Zira münekkid şahsî husumet sebebiyle cerhte bulunabileceği gibi, cerhi gerektirmeyen bir sebebe dayanarak râviyi cerh etmesi veya basit bir olay sebebiyle genel cerh ifadesini kullanılmış olması her zaman mümkündür.

Birinci'nin mütâbaat meselesini hiç dikkate almadığı görülmektedir. "Ferd veya garîb olduğu sanılan bir hadisin râvisine, hadisi tahriç edilmeye elverişli başka bir râvi tarafından muvâfakat edilmesi ve hadisin aynı şeyhten yahut senedin daha üst kısmında yer alan başka bir râvisinden benzer ifadelerle nakledilmesi" mütâbaat, başka tariklerden geldiği görülen hadis ve onun râvisine de mütâbî'

⁴⁵ Birinci, *İslâm'a Yöneltilen Eleştiriler*, 33.

⁴⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/304.

⁴⁷ Müslim, "Radâ", 59.

⁴⁸ Fayda, "İbn İshâk", 20/94.

⁴⁹ Fayda, "İbn İshâk", 20/94.

denmektedir. Mütâbi' olan hadisin sahih olması şart olmayıp, râvisinin "Hadisleri ihticâc için yazılır" ve "Hadisleri i'tibar için yazılır" gibi ifadelerle tanıtılması yeterlidir.⁵⁰ Kaburga hadisinin bazı tariklerinin zayıf olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte diğer tariklerin çoğu, hadisleri ihticac için yazılan râviler tarafından rivayet edildikleri için, bunlar zayıf hadisi hasen seviyesine çıkaracak mütâbi' kabilinden sayılırlar ve zayıf olan tarikleri en azından hasen seviyesine çıkarırlar. Ayrıca cerh ve ta'dil bir ictihad meselesidir; insanlar bu konuda güvendikleri münekkitlerin içtihatlarını tercih edebilirler.

Cerhe uğrayanlar kadar cerh edenlere de bakmak gerekir. Âlim de olsalar aynı asırda, özellikle aynı şehirde yaşayan hadisçilerin kıskançlık, mezhep farklılığı, görüş ayrılığı ve benzeri sebeplerden dolayı birbirleri hakkında kötü sözler söyledikleri bilinen bir husustur. Bazen de fitratları gereği münekkitler eleştirilerinde aşırı gitmişlerdir. Mesela Yahyâ b. Maîn, Ma'mer b. Râşid'in Zührî ve İbn Tâvûs dışındaki Iraklı hadisçilerden naklettiği rivayetlere muhalefet edilmesini tavsiye edebilmiştir.⁵¹ Doğrusu bu tavsiye, Iraklı hadisçileri zan altında bırakan ve maksadını aşan bir eleştiri niteliğindedir.

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde birlikte rivayet edilmiş olan hadislere "müttefekun aleyh" diye isimlendirilmiş ve bu tür hadislerin sahih hadislerin en üst mertebesinde yer aldığı ifade edilmiştir.⁵² Bu ölçüye göre kaburga hadisinin de sened bakımından en yüksek sahih hadisler mertebesinde kabul edilmesi gerekir. Hadis hem teşbih hem yaratma ifadeleriyle her iki *Sahîh*'te yer almaktadır.

Doğrusu on sekiz ayrı senedle gelen, Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği bir hadisin sened bakımından "Hz. Peygamber'e aidiyetlerinin ciddî şüpheler taşıdığı anlaşılmıştır"⁵³ denecek kadar zayıf bir durumda olduğunu söylemek aşırı bir iddiadır.

3. Metnin Sahihliği Problemi

Hadis usulcülerinin sened üzerinde hassasiyetle durması metnin sahih olduğunu göstermek içindir. Hadis usulüne göre sened sahih ise metin de sahihtir. Bir hadisin senedi ne kadar güçlüyse, sıhhat derecesi de o derece yüksektir. Müttefekun aleyh hadislerin sıhhat derecelerinin yüksek olması, senedlerinin güçlü olmasındandır. Sened sahih olduğu halde metnin sahih olmadığını söylemek bir anlamda senedin gereksizliğini ileri sürmek anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Dârekutnî (ö. 385/995), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 406/1016), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201). İbnu's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277), Irâkî (ö. 806/1404), Sehâvî (ö. 902/1497), İbn Allân es-Siddîkî (ö.

⁵⁰ Salahattin Polat, "Mütâbaat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/180-181.

⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/7.

⁵² Ahmet Yücel, "Müttefekun Aleyh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/224.

⁵³ Birinci, "Nefs-i Vâhide", 153.

1057/1647), San'ânî (ö. 1182/1768), Tâhir el-Cezâirî (ö. 1338/1920), Mübârekpûrî (ö. 1353/1935), Mevdûdî (ö. 1979), Şuayb Arnavut (1928-2016) ve Misfir ed-Dümeynî gibi hadisçiler, sened ve metni birbirinden bağımsız olarak değerlendirmişler; sened sahih olduğu halde metnin sahih olmayabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁴ Buna mukabil İmam Şâfiî (ö. 204-820), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İzzeddîn b. Cemâa (ö. 767/1366) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi âlimler ise sened ve metni bir bütün olarak ele almışlar; sened sahih ise metnin de sahih olduğunu söylemişlerdir. Bu gruba göre sened sahih olduğu halde metnin sahih olmaması söz konusu olamaz.⁵⁵ Sened ve metnin sıhhat bakımından bütünlüğünü savunan Mustafa Sibâî'ye (ö. 1964) göre sened sahih olduğu halde rivâyeti kabul etmeme durumu müsteşriklere ait bir düşüncedir.⁵⁶

Her ne kadar iki grup arasında yüzde yüz bir görüş ayrılığı varmış gibi görünse de esasta önemli bir görüş ayrılığı yoktur. Çünkü her iki grup da sahih hadisin "adalet ve zabt sahibi râvilerin muttasıl bir isnadla rivayet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadistir"⁵⁷ şeklindeki tanımında birleşmektedirler. Farklılık "şâz ve muallel olmama" durumunu hadisten ayrı düşünüp düşünmemekle ilgilidir. Bu durumu metinle ilgili bir şart olarak görenler, senedle metnin ayrılabilceğini düşünmüşler; hadisi bir bütün olarak ele alanlar ise hadisin ikiye bölünmeyeceğini ileri sürerek "şâz ve muallel olmama" durumunu senedle birlikte ele almaktadırlar. İki grup arasındaki görüş ayrılığı lafzî bir ihtilaftan ibarettir.

Hadisin şâz olması, "güvenilir bir râvinin gerek zabt fazlalığı gerekse râvilerde aranan diğer hususlar itibarıyla kendisinden daha üstün bir râviye aykırı olarak ve tek başına nakletmesi"⁵⁸ demektir. Sened-metin ayrılığını esas alanlar şâz olma durumunu daha çok bir metin meselesi olarak, sened-metin bütünlüğünü esas alanlar ise râvi ile ilgili bir durum olarak düşünmüşlerdir.

"Dış görünüşü itibarıyla sahih olmakla birlikte aslında gizli ve sıhhatini ortadan kaldıran bir illete sahip olan hadise"⁵⁹ de muallel hadis denir. İlet genellikle senedde bulunur. Bazen metinde, bazen de hem senedde hem metinde yer alır. "Metinde illet, noktalama, yanlış okuma ve harf hatası yapma (tashîf, tahrîf) neticesinde hadis metninin anlamının değişmesi, metinde bulunmayan bir sözün açıklama için metne sokulması, bir hadis metninin başka bir metnin içine yerleştirilmesi vb. konularda hata yapılmasıyla meydana gelir."⁶⁰ Genel olarak bir

⁵⁴ bk. Sezai Engin, "Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 149-155.

⁵⁵ Engin, "Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım", 155-158.

⁵⁶ Mustafa Sibâî, *es-Sünnetü ve mekânâtühâ fi't-teşrî'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 308.

⁵⁷ Yücel, *Hadis Usûlü*, 159.

⁵⁸ Yücel, *Hadis Usûlü*, 185.

⁵⁹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 181.

⁶⁰ Mehmet Efendioğlu, "Muallel", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/311.

hadise muallel denilebilmesi için, onda gizli bir illetin bulunması gerekir.⁶¹ Kaburga hadisinde böyle gizli bir kusur bulunmamaktadır.

Genelde hadis usulünde, özelde muhtelifü'l-hadis ilminde, metinle ilgili eleştiriler, sened ve râvi odaklıdır. Çelişik iki hadis arasını telif ve te'vil, bunların kaynağına nispetiyle ilgili denklikle ilgilidir. Bu sebeple zayıf hadisle sahih hadis arasındaki bir çelişkidenden söz edilemez. Çünkü bunlar kaynağına nispeti bakımından denk değildir. Hadisçiler baştan beri rivayetlerin içerikleriyle ilgilenmekle birlikte, onların bu ilgisi hadisin kaynağına nispetini tespit ederken râvi ve senedi esas almalarının ötesine geçmemiştir. Meselâ Dârekutnî, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki bazı rivayetleri eleştirirken sened odaklı hareket etmiştir. İbn Sîrîn'in (ö. 110/728), haberin doğruluğunun râvinin durumuna dayandırılmış olduğunu belirtmesi de, klasik hadis usulünde eleştirilerin de isnadla sınırlı olduğunu göstermektedir.⁶² Usulcülerin metnin sıhhatine yönelik olarak modern hadis eleştirisinde yer alan akla, tarihi gerçeklere ve Kur'an'a arz gibi subjektif kriterler yoktur.⁶³

İmam Şâfiî sahih bir haberin Kur'an'a arzını gerekli görmezken, Ahmed b. Hanbel gibi bazı hadis imamları da Kur'an'ın zahirinden anlaşılan mânaya göre hadislerin değerlendirilip reddedilmesini kabul etmezler. Hadislerin Kur'an'a arzı meselesi hadisçilerin baştan beri reddettikleri bir metottur.⁶⁴ Klasik hadis usulü bakış açısıyla kaburga hadisinin metninde de önemli bir problem görülmemektedir.

4. Hadisin İçerik Tenkidi

Son dönemde bazı araştırmacılar yukarıda izah ettiğimiz gibi klasik metin tenkidinin hadisin kaynağına nispetini tespitle sınırlı olduğunu; hadisi akla, Kur'an'a ve tarihî gerçeklere arz gibi deliller vasıtasıyla ortaya konulan tashih işleminin ise bir içerik tenkidi olduğunu ileri sürmüşler ve ikisinin birbiriyle karşılaştırılmaması gerektiğine dikkat çekmişlerdir.⁶⁵ Klasik hadis usulünde içerik tenkidine gidilmemiştir. İçerik tenkidi tamamen re'y ve te'ville ilgili bir yöntemdir.

Hanefîler ve Mâlikîler hadisle amel edebilmek için klasik metin tenkidiyle yetinmemişler, haber-i vâhidlerin kıyasa/genel kurallara aykırı olması durumunda hadisin içeriğinin ilgili asıllara arz edilmesi gerektiğini ileri sürmek suretiyle içerik tenkidinin yolunu açmışlardır. Çünkü bazı hadisler sened ve metin bakımından

⁶¹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 181; Efendioğlu, "Muallal", 30/311.

⁶² Zişan Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", *Turkish Academic Research Review* 4/2 (Haziran 2019), 303-35.

⁶³ Engin, "Hadisin Tashihinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım", 163.

⁶⁴ Zişan Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", *Turkish Academic Research Review* 4/2 (Haziran 2019), 311-312.

⁶⁵ bk. Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", 300-302.

(metnin kaynağına isnadı) sahih olsalar da kendileriyle amel edilmesi bakımından problemlili görünmektedirler.

Hadis metinlerinin farklı olmasının en önemli sebeplerden birisi mânen rivayet edilmeleridir. Abdullah b. Ömer gibi bazı sahâbîler lafzen rivayet üzerinde ısrar etseler de sahabe döneminden itibaren büyük bir çoğunluk mânanı bozmamak şartıyla hadislerin mânen rivayet edilebileceği görüşünü taşıyordu.⁶⁶ Hadislerin mânen rivayet edilmesinin bazı problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği açıktır. Bir kelimenin mârife veya nekire, tekil veya çoğul olması dahi mâna bakımından önemli farklılıklar doğurmaktadır. Bu durum dikkate alındığında bazen iki kelimeden ibaret olan bir hadisin bile dört ayrı lafızla rivayet edildiğini görebilmekteyiz. Kelimeler ve cümleler çoğaldıkça hadis metinlerindeki farklılıklar da ziyadeleşmektedir. Lafızlardaki farklılıklar önemli anlam farklılıklarına sebebiyet vermiyorsa burada bir problem olmadığını söyleyebiliriz. Kaburga hadisinin metinlerinde farklılık olduğu için, en azından iki versiyonundan birinin mâna ile rivayet edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Rivayetlerden bazısı teşbih, bazıları ise yaratma lafızıyla gelmiştir. Teşbih ile yaratma arasında zahiren önemli bir fark var gibi görünse de konuya teşbih ve istiare sanatları açısından bakıldığında çok önemli bir fark olmadığı görülür. “Ali aslan gibidir” ifadesi teşbih sanatını, “Ali aslandır” ifadesi istiare sanatını ihtiva eder ve her ikisinin de anlamları aynıdır. Yalnız istiarenin, teşbihten daha belâgatlı olduğu kabul edilir. Kaburga hadisinde teşbih lafzı, “Kadın kaburga kemiği gibidir”; istiare lafzı ise “Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır” şeklinde gelmiştir. Her iki söyleme göre de kadın kaburga kemiğine benzetilmiştir. Ayetlerde bu anlatımların benzeri vardır. Cenâb-ı Allah bir âyette “وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا: İnsan çok acelecidir”⁶⁷ buyururken, diğer âyette “خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ: İnsan aceleden yaratıldı.”⁶⁸ Buyrulmuştur. İkisinde de insanın çok aceleci bir varlık olduğu ifade edilmek istenmiştir. Kaburga hadisi teşbih ve istiare anlamında ele alındığı zaman hadisin her iki versiyonunda da kadının kaburga kemiğine benzetildiği görülecektir.

İbn Hacer’in nakline göre bazı fıkıhçılar bu hadisin mânasını “kadın eğri bir asıldan yaratılmıştır” şeklinde anlamışlardır. Ona göre bu anlayış, kadını kaburga kemiğine benzeten rivayet versiyonuna aykırı değildir. Aksine burada şöyle bir benzetme nüktesi yapılmıştır: Kadın asıl itibarıyla kaburga kemiğinden yaratıldığı için, eğrilik bakımından bu şekilde mesellendirilmiştir.⁶⁹ Bazı fıkıhçıların anladığı gibi “Kadın kaburga kemiği gibidir” ifadesinden teşbih sanatı gereğince “Kadın eğri bir asıldan yaratılmıştır” anlaşılır. Ama bu durumda asıl anlatılmak istenen şey, kadının eğri bir asıldan yaratılmış olduğu olur. Oysa siyak-sibak ilişkisi dikkate alındığında anlatılmak istenen şey, kadının eğriliğidir. Ayrıca daha

⁶⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, 90-91.

⁶⁷ el-İsrâ 17/11.

⁶⁸ el-Enbiyâ 21/37.

⁶⁹ İbn Hacer, Şemsüddîn Ahmed b. ‘Alî el-‘Askalânî, *Fethu’l-bârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Kahire: Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, 1987), 4/162.

önemlisi, bu anlayıştan kadının kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu anlamı çıkmaz; sadece eğrilik anlamı çıkar. Bu anlamı da aşırılığa yormamak gerekir.

Hüseyin Akgün hadisi aslu'l-hadîs ve hadis coğrafyası açısından incelemiş; teşbih lafzıyla gelen rivayetlerin Medineli râviler, yaratma lafzıyla gelen rivayetlerin ise Iraklı râviler tarafından rivayet edildiğini tespit etmiştir. Akgün'e göre Iraklı râviler yaşadıkları coğrafyanın kültürel algılarının tesiri altında kalarak hadisin metni üzerinde bu şekilde bir tasarrufta bulunmuş olmaktadır.⁷⁰ Şüphesiz onlar hadis üzerinde bu yönde bir tasarrufta bulunurken hadisin anlamının böyle olduğu kanaatindeydiler. Çünkü Irak'ta halk arasında böyle bir inanç yaygın vaziyetteydi.⁷¹ Esasen hadisin böyle anlaşılması için râvilerin mutlaka hadis üzerinde bir tasarrufta bulunmaları da gerekmez. Eğer hadis "İnsan kaburga kemiğinden yaratıldı" şeklinde vârid olduysa, insanın kaburga kemiğinden yaratıldığını kabul eden insanların bu hadisi istiare anlamında değil de hakikat anlamında anlamalarını şaşırmamak gerekir. Çünkü mecaz ilmin elinden ceclin eline geçince, hakikat telakki edilir. Dolayısıyla "Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır" denildiğinde insanların bunu mecaz anlamında değil de hakikat anlamında anlamaları kuvvetle muhtemeldir.

Diğer taraftan Kur'an nazarında insan türü bağlamında kadın ve erkek eşittir. Kur'an'da "insan" lafzıyla yapılan bütün nitelendirmeler ve değerlendirmeler erkek için olduğu kadar kadın için de geçerlidir. Zevc, sözlükte "çift; çiftin teki, eş; koca; karı; eşlik eden; ister aynı isterse zıt olsun birbiriyle ilişkili olan iki şeyden her biri" gibi anlamlara gelmektedir.⁷² Kur'ân-ı Kerîm'de tek başına koca için zevc,⁷³ ikisini birlikte ifade etmek üzere zevceyn,⁷⁴ cem' siygasıyla ezvâc⁷⁵ kelimeleri kullanılmıştır. Kur'an'a göre karı ve koca birbirini tamamlayan iki eşit varlıktır. İnsan olarak veya kadın-erkek olarak ontolojik bağlamda birbirine karşı üstünlükleri yoktur. Kadın ve erkek arasındaki bu gerçeği ifade etmek üzere Cenâb-ı Allah "Biz sizi (erkekli-dişili) eşler (ezvâc) halinde yarattık"⁷⁶ buyurmaktadır. Kur'an ve Sünnet'te kadın ve erkek hakkındaki farklı hükümler, kadın ve erkeğin yaratılışlarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Farklılıklar bakımından erkeğin ileride olduğu yerde kadın biraz geride, kadının ileride olduğu yerde de erkek biraz geridedir. İleride ve geride olan durumlar bütün olarak değerlendirildiğinde eşit duruma gelirler. Zaten temel insanî özellikler bakımından eşittirler.

Sadık Kılıç konu hakkında "Kadının orijin itibariyle yaratılışını betimleyen ve onu, ilk erkeğin kaburga kemiğine indirgeyen yorumlar Kur'an'dan elde edilmediği gibi, hadisten çıkarılmış yorumlar da değildir. İlgili hadislere anlam

⁷⁰ bk. Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi", 323-338.

⁷¹ Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi", 330-331.

⁷² Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 316.

⁷³ bk. el-Bakara 2/35, 102, 230; en-Nisâ 4/1, 20; ez-Zümer 39/6; el-Mücâdile 58/1.

⁷⁴ bk. en-Necm 53/45; el-Kıyâme 75/39.

⁷⁵ bk. el-Bakara 2/25, 232, 234, 240.

⁷⁶ en-Nebe' 78/8.

verilirken Hz. Peygamber'in şahsiyeti, misyonu ve Kur'an göz önünde bulundurulmamış, yorumlarda adeta ön kabuller etkin kılınmıştır."⁷⁷ Şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır. Doğrusu şu ki, kadın hakkında çıkarılan yorumlar âyetlerin ve hadislerin birleştirilmesinden elde edilmiştir. Ancak, nefsi-vâhide âyetleri ile *Kütüb-i Tis'a*'da geçen kaburga rivayetlerinin lafızlarından kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı anlamı çıkarılamaz. Ancak hem âyetin hem hadisin belli yorumları birleştirilmek suretiyle böyle bir sonuca ulaşılabilmektedir. Oysa âyet ve hadislerin delâletleri bu yorumlara kapalı görünmektedir.

Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslâm Geleneğindeki İzdüşümleri* adlı doktora çalışmasında temel yöntemini "metin tahlili" şeklinde belirlediği için sened tahliline girmez. Metin tahlili dediği husus da bizim burada "içerik tenkidi" dediğimiz yöntemdir. Tuksal, kadının kaburga kemiğinden yaratıldığına ilişkin ifadelerin Tevrat'ta yer aldığını, Kur'an'da böyle bir ifade bulunmamasına rağmen İslâm toplumunda ataerkil düşünce tarzının hâkim olması sebebiyle, Kur'an'ın sustuğu yerlerde bu kültürün de etkisiyle ulemanın kadını aşağılayan ve kusurlu kabul eden İsrâiliyat tipi rivayetlere sahip çıktığını ve bu rivayetlerin bazen hadis şekline bürünerek kadın karşıtı söylemlerin İslâm toplumunda hâkim olmasına sebebiyet verdiğini ileri sürmektedir.⁷⁸ İslâm kültürünün oluşmasında İsrâiliyatın önemli bir etkisi olmakla birlikte söz konusu hadisler üzerinde bu etkinin olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü bu hadislerde kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade edilmekle birlikte, anlamının yaratılmış olmak değil, benzemek olduğunu ifade ettik. Tuksal'ın vurguladığı gibi Kur'an'da bu yönde açık bir beyan yoktur. Ancak hadiste kadınların kusurlarının kaburga kemiğinin eğriliğine benzetilmesi bir gerçektir. Fakat buradan da kadının erkekte daha düşük seviyede bir varlık olduğunu çıkarmamak gerekir.

5. Hadisin Nefs-i Vâhide Âyetleriyle İlişkisi

Kaburga hadisinin yorumunda en çok etkili olan unsurlardan birisi Kur'an'daki "nefs-i vâhide" âyetleri olmuştur. Nefs-i vâhide (نفس واحدة) ifadesi Kur'an'da beş âyette geçmekle⁷⁹ birlikte, bu konuda daha çok öne çıkarılan âyet Nisâ Sûresi'nin birinci âyetidir: "*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (canlıdan) yaratan ve ondan da⁸⁰ eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının...*"

⁷⁷ Sadık Kılıç, "Kadın Erkeğin Kaburga kemiğine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir!...", *EKEV Akademi Dergisi* 10/27 (2006), 20.

⁷⁸ bk. Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslâm Geleneğindeki İzdüşümleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 78-91.

⁷⁹ bk. en-Nisâ 5/1; el-En'âm 6/98; el-A'râf 7/189; Lokman 31/28; ez-Zümer 39/6.

⁸⁰ Buradaki "ondan" ifadesi "onun türünden" şeklinde anlaşılmalıdır.

Klasik tefsirlerde genellikle nefis-i vâhidenin Hz. Âdem, ondan yaratılan eşin de Havvâ olduğu ifade edilmiştir.⁸¹ Âyet bu şekilde anlaşılınca, kaburga rivayetlerinin bir kısmı da kadının kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu şeklinde gelince, âyetle hadis birleştirilmiş ve Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı anlayışı hâkim olmuştur. Tevrat'ta ve tefsirlerde bulunan bu yöndeki kayıt ve rivayetler de konuyu pekiştirmiştir.

Mu'tezile kelâmcısı Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934), "*Ondan eşini yarattı*" ifadesini, "*onun cinsinden yarattı*" şeklinde anlamış,⁸² diğer bazı müfessirler de onun bu görüşünü benimsemişlerdir.⁸³ Bize göre nefis-i vâhide Âdem de dâhil olmak üzere herhangi bir erkek, onun (cinsinden) yaratılan kadın da bu erkeğin eşidir. Yüce Allah erkekler için kendi türünden, yani insan cinsinden bir kadının yaratılmasını ve bu ikisinden tenasül yoluyla diğer insanların çoğalmasını insanların önüne bir nimet olarak koymakta, ayrıca her insanın bir erkek ve bir kadından yaratıldığını vurgulayarak insanlar arasında bir fark olmadığını hatırlatmaktadır. Nefis-i vâhide âyetini⁸⁴ özellikle Hucurât sûresinin on üçüncü âyeti çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Bu âyette Yüce Allah insanı bir erkekle bir dişiden yarattığını, birbirleriyle tanışmaları için de onları milletlere ve kabilelere ayırdığını beyan etmektedir.⁸⁵ Yaklaşık olarak her ikisinin anlamı aynıdır, fakat bağlamları farklıdır. Nisâ sûresindeki nefis-i vâhide tabiri herhangi bir erkeği ifade eder. Hucurât sûresinde bu husus daha açık bir şekilde belirtilmiştir.

⁸¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Manzûr el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâfi vd. (Mısır: Dâru'l-Misriyye, 1955), 1/252; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 7/514, 13/303-305; Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriy b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve ir'âbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 2/5, 394; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzi İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 3/852; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâselîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 3/3; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 3/241; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/446; Ebû'l-Hasan Ali b. b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415), 1/251; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâik-ı gavâmidü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987), 1/461; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002), 2/4; Fahreddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 9/476-477; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Semîr el-Buhârî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 2/5.

⁸² Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 9/479.

⁸³ Şeyh Muhammed Abduh-Muhammed Reşid Rızâ, *Menâr Tefsiri*, çev. Mehmet Erdoğan vd. (İstanbul: Ekin Yayınları 2011), 369-371; Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, (b.y.: Metâbi'u Ahbâri'l-Yevm, 1997), 4/1987.

⁸⁴ en-Nisâ 4/1.

⁸⁵ el-Hucurât 49/13.

Teşbih lafzıyla gelen rivayetleri nefs-i vâhîde âyetleriyle ilişkilendirmek mümkün değildir. Çünkü aralarında hiçbir anlam yakınlığı yoktur. Yaratma lafzıyla gelen rivayetleri müfessirlerinin çoğunun yorumladığı anlamda birleştirmek mümkün görünse de hadisin Havvâ'ya özel olmayıp bütün kadınları kapsayıcı nitelikte genel olduğunu dikkate almak gerekir. Söz gelimi Havvâ Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmış olsa bile, hadise göre sadece Havvâ değil bütün kadınlar kaburga kemiğinden yaratılmış olmalıdır. Hadis böyle bir anlama işaret etmez. Dolayısıyla hadisin nefs-i vâhîde âyetleriyle de hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

6. Tevrat ve Tefsir Kaynaklarındaki Rivayetler

Tevrat'ta, hadis ve tefsir kaynaklarında Havvâ'nın, Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair birçok rivayet vardır. Tevrat'ta Havvâ'nın yaratılış hikâyesi şöyle anlatılır: “*Rab Allah Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken, Rab onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Âdem'e getirdi.*”⁸⁶ Tevrat'taki bu ifadeler âdetâ “*وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا*: ondan da eşini yarattı” ifadesinin açılımı gibidir. Yaklaşık olarak aynı anlama gelen çeşitli rivayetlere tefsir kaynaklarında da rastlanmaktadır.⁸⁷

Kur'an, ihtilaf edilen bazı konularda Tevrat'a müracaat edilmesini ve Ehl-i Kitap âlimlerine başvurulmasını tavsiye etmiştir.⁸⁸ Bu âyetleri dikkate alan müfessirler, özellikle Kur'an'daki kıssalar hakkında detaylı bilgi vermek ve kapalı âyetleri açıklığa kavuşturmak için İsrâiliyat haberlerini çok miktarda kullanmışlardır. Nefs-i vâhîdenin Âdem, ondan yaratılan eşinin ise Havvâ olduğunu kabul eden müfessirler, Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade eden İsrâiliyât kaynaklı rivayetleri âyetin detayı hakkında bilgi veren haber olarak değerlendirmişlerdir.

7. Hadisin Doğru Anlamı

Muhammed Gazzâlî'nin (1917-1996), “İslam toplumu, tarih boyunca Hadis ve Sünneti yanlış anlamaktan çektiğini, uydurulan binlerce hadisten çekmemiştir.”⁸⁹ Sözü, doğru yorumun ne kadar önemli olduğunu gösterir. Kaburga hadisinde de en büyük problemin yorumla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Kılıç, Birinci ve Akgün hadisin yaratma lafzıyla doğru olamayacağını vurgulamışlardır. Birinci'nin açıklamalarına gere teşbih lafzıyla ele alınması halinde de bazı problemler mevcuttur. Zira bu hadise göre Hz. Peygamber (sav)

⁸⁶ Tekvin. 2: 21-22.

⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/515-516.

⁸⁸ Âl-i İmrân 3/93; el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/111; el-Feth 48/29; es-Sâf 61/6.

⁸⁹ Muhammed Gazzâlî, *Fıkhü's-sîre* (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1989), Mukaddime.

kadınları ya “eğrilik” veya “nazik ve kırılğan yapıları” itibarıyla kaburga kemiğine benzetmiştir. Hz. Peygamber’in (sav), bütün kadınların eğri ve düzeltilemez bir yapıda olduklarını kastetmesi mümkün değildir.

Nazik ve kırılğan yapılarına dikkat çekmiş ise, o zaman Hz. Peygamber (sav) kadınların rahatsızlık verecek derecede kırılğan bir yapıya sahip olduklarını, bu yapılarının tamamen düzeltilmesinin mümkün olmadığını, o halde onları bu şekilde kabul edip kendilerinden öylece istifade edilmesi gerektiğini ifade etmiş olmaktadır ki, bu anlayışa göre de kadınların düzeltilemeyecek derecede kusurlu yaratılan ve böylece kendilerinden istifade edilmesi tavsiye edilen bir meta olduğu anlamına gelir. Bu da insanın ahsen-i takvim üzere yaratılmış olduğu gerçeğiyle bağdaşmaz.⁹⁰

Öncelikle hadisin anlaşılması için yalnız “kadının kaburga kemiği gibi olduğu” kısmına değil, bütününe bakmak gerekir. Bu çerçevede hadisle ilgili üç durumun dikkate alınması kaçınılmazdır:

7.1. Hadisin Sevk Sebebi

Kütüb-i Tis’a eserleri dışında kalan bazı rivayetlerde hadisin hangi maksatla sevk edildiğini gösteren birtakım kayıtlar bulunmaktadır:

Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın tahrîcine göre, “Câbir b. Abdullah, kadınlarda gördüğü bazı olumsuzlukları şikâyet etmek üzere Hz. Ömer’e geldi. Ömer ona şöyle karşılık verdi: ‘Şüphesiz biz de aynı durumla karşı karşıyayız. Ben bir işimi görmek için bir yere gittiğimde eşim bana ‘sen filanca oğullarının kızını görmek için (oraya) gidiyorsun’ diye itirazda bulunur. Bunun üzerine (orada bulunan) Abdullah b. Mes’ûd, Ömer’e ‘Sana İbrahim’in (a.s.), Sâre’nin huyunun bozukluğunu Allah’a şikâyeti ile ilgili haber ulaşmadı mı? İbrahim’e cevaben denilmiştir ki: “O, kaburga kemiğinden yaratılmıştır.’ Bunun üzerine Abdullah ona, ‘Dininde bir bozukluk görmediğin müddetçe onu olduğu gibi kabul et!’ şeklinde bir tavsiyede bulundu. Ömer de onu ‘Allah senin göğsünü ilimle doldurmuştur.’ diyerek övdü.”⁹¹ Küleynî, bu rivayetin bir benzerini *el-Kâfî*’de İmam Ca’fer es-Sâdık’tan rivayet etmiştir.⁹²

Bu rivayette metin yaratma lafzıyla gelmiş olsa da yine teşbihin kastedildiğini söyleyebiliriz. Yani Sâre, kaburga kemiği gibi huyunda düzeltilmesi mümkün olmayacak derecede aşırılık ve bozukluk olan bir kadındır. Huyunun bozukluğundan maksat, gereksiz yere Hâcer’i kıskanmasıdır. Hz. Ömer’in eşinden şikâyeti de yine aşırı kıskançlık sebebiyledir. Câbir b. Abdullah’ın Hz. Ömer’e

⁹⁰ Birinci, “Nefs-i vâhide”, 154-155.

⁹¹ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemm es-San’ânî, *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-A’zamî (Beirut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1983), 7/303 (no: 13272).

⁹² Muhammed b. Ya’kûb el-Küleynî, *el-Kâfî* (Beirut: Menşûrâtü’l-Fecr, 2007), 5/310.

kadınları şikâyet için geldiğinde, Ömer'in cevabından yola çıkarak Câbir'in şikâyetinin de kadınların kıskançlığıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Abdürrezzâk'ın tahririne göre Nuaym b. Ka'neb şöyle anlatıyor: "Ebû Zer'i selamladım. O sırada eşine bir şeyler söylüyordu. Sanki (ondan bir şey istemişti de) eşi de bunu geri çevirmişti. Sonra Ebû Zer isteğini tekrarladı. Eşi aynı şekilde Ebû Zer'in talebini geri çevirdi. Bunun üzerine Ebû Zer şöyle dedi: Rasûlullah'ın (s.a.v.) sizin hakkınızda söylediği şu sözünü aşacak değilsiniz ya: "*Muhakkak ki kadın kaburga kemiği gibidir. Onu düzeltmeye çalışırsan kırılır. Onda yeterince yararlanılabilecek özellikler olduğu gibi bir eğrilik de vardır.*"⁹³ Bu rivâyette Ebû Zer, eşinin söz dinlemeyen durumunu kaburga hadisiyle ilişkilendirmiştir. Yani-bu rivayet bağlamında- ona göre kadınların kaburga kemiğine benzetilmesi söz dinlememelerinden dolayıdır.

7.2. Hadisin Öncelikli Olarak Erkeklerle Yönelik Bir Tavsiyeyi İçermesi

Esasen hadis, kadınların yaratılış özelliklerini açıklamak için değil, kırılğan bir yapıya sahip olmaları sebebiyle erkeklerin onlara karşı nazik davranmaları gerektiğini tavsiye bağlamında gelmiştir. Bir bakıma erkekler kusurlu gibi gördükleri bazı konularda kadınları düzeltme adına onlara sert davranırlarsa, kusurlu olan, kadınlar değil erkekler olur. Hadiste kadınların kusurundan önce erkeklerin kusurlu davranmamaları gerektiği hususuna dikkat çekilmiş olması önemlidir.

7.3. Kadınların Kusuru

Yüce Allah'ın insanı ahsen-i takvim üzere yarattığı, sair varlıklardan üstün kıldığı ve onu halife-i arz olarak dünyaya gönderdiği âyetlerde bildirilen hususlardandır. Bununla birlikte bu özelliği sebebiyle insanın kusursuz bir varlık olduğunu düşünmek doğru değildir. Temel özellikleri itibariyle insan mükemmel bir yaratılışa sahip olmakla birlikte, kadın olsun erkek olsun herkesin huyunda ve bazı özelliklerin az-çok bir kusur vardır. Nitekim Yüce Allah insanın "*çok hırslı ve sabırsız*",⁹⁴ "*çok aceleci (tez canlı)*",⁹⁵ ve "*zayıf*"⁹⁶ olarak yaratıldığını beyan buyurmuştur. Hz. Peygamber de her Âdemoğlunun çokça hata ettiğini belirtmiştir.⁹⁷ Her insanda kemalle ilgili sıfatlar olduğu gibi, noksanlıkla ilgili sıfatlar da vardır. Şüphesiz her insanda bu kusurların sonucu olarak, kadın da olsa erkek de olsa, bazı eksiklikler olacaktır. Ancak insanda bu eksikliklerin olması,

⁹³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/301 (no: 7878).

⁹⁴ el-Me'âric 70/19.

⁹⁵ el-Enbiyâ 21/37.

⁹⁶ en-Nisâ 4/28.

⁹⁷ Tirmizî, "Kıyâme", 49.

diğer mahlûkata olan üstünlüğünü ve ahsen-i takvim üzere yaratılmış olma vasfını ortadan kaldırmaz.

Mantık ifadesiyle insan “cins”i kadın ve erkek olarak eşittir. Fakat “nev’/tür” olarak aralarında bazı farklılıklar vardır. Yüce Allah nev’ olarak kadın ve erkeklere farklı özellikler vermiştir. Mesela ailenin mânevi direği olması sebebiyle Yüce Allah kadınları erkeklere nispetle daha korumacı bir fıtratta yaratmıştır. Kadınlar daha kıskanç ve şüpheli bir yaratılışa sahiptirler; bu vasıflarını aşırı şekilde kullanmaları halinde erkekler kadınlardan rahatsız olabilirler. İşte erkekler bu gibi davranışları karşısında kadınları düzeltme adına onları kırarak sert davranışlardan çekinmelidirler. Tabii olarak erkeklerin de kendilerine mahsus özelliklerini kadınlar aleyhinde kullanmaları halinde onlar da rahatsız olacaktır.

Atalarımız “Huy canun altındadır, can çıkmadıkça huy çıkmaz” demişlerdir. İnsanları huylarını terk etmeleri yönünde zorlamak yerine, huylarının yönünü değiştirmeye çalışmak daha doğrudur. Bir adam korkusuz ise en tehlikeli olaylara fütursuzca atılabilir. Bu huyu sebebiyle kâtil de olabilir, kahraman da. Bu kişiyi kâtil değil, kahraman olacak yönleri teşvik etmek lazımdır.

Teşbih ifadelerini değerlendirirken çok dikkatli olmak gerekir.⁹⁸ Biz, “Falan aslan gibidir” dediğimiz zaman şeklen değil, cesaret bakımından o kişinin aslana benzediğini kastederiz. Bununla birlikte o kişinin cesaret bakımından tam aslan gibi değil, diğer insanlara nispetle daha cesur olduğunu ifade etmek isteriz. Dolayısıyla “*Kadın kaburga kemiği gibidir*” denildiğinde bu teşbihten “kadınların düzeltilemeyecek derecede kusurlu yaratılan ve kendilerinden bu şekilde istifade edilmesi tavsiye edilen bir meta olduğu” anlamını çıkarmak, hadise aşırı bir anlam yüklemek olur. Bu sözden kadının “kusurlu” olduğuna dair bir anlam çıkarılabilir. Ancak hadisi, sevk sebebi ve bağlamıyla birlikte değerlendirdiğimiz zaman bu kusurun erkek bakış açısıyla kusur sayıldığını söyleyebiliriz. Eğer bu kusurlar tamamen düzeltilmeye kalkılırsa, kadınlar kadınımsı özelliklerini kaybeder, erkeklere benzerler.

Yüce Allah her varlığı yapısı açısından en güzel şekilde yaratmıştır. Erkek dediğimiz varlığa yakışan en uygun yaratılış şekli sahip olduğu biyolojik ve psikolojik durum olduğu gibi, kadın dediğimiz varlığa da en çok yakışan yaratılış şekli sahip olduğu biyolojik ve psikolojik özellikleridir. Ancak bazen her iki taraf, farklı özellikleri sebebiyle birbirlerinden şikâyetçi olabilirler. Kadın-erkek ilişkileri açısından erkek daha hâkim konumunda olduğundan, Hz. Peygamber, bazen farklı oldukları hususlarda kadınlar aşırılığa gitse de, erkeklerin onlara sert davranmak bir yana, “*Bir kimse karısına kin beslemesin. Onun bir huyunu beğenmezse, bir başka huyunu beğenir.*”⁹⁹ diyerek içlerinde kötü hisler beslemelerini dahi yasaklamıştır.

⁹⁸ Teşbih hakkında detaylı bilgi için bk. Hikmet Akdemir, *Belâgat* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016), 180-205.

⁹⁹ Müslim, “Radâ”, 61.

Diğer taraftan kadınlarda bulunduğu söylenen kusurların bütün kadınlarda bulunması gerekmez. Bazen bir terğib ve terhîb metodu gereğince cüzde bulunan şeyler küldede bulunuyormuş gibi ifade edilir. Meselâ bir okul müdürü hafta başında bütün öğrencilere yaptığı hitabesinde “Okulun kapılarını ve camlarını kırmayın!” ikazında bulunur. Burada hitap umumi olmakla birlikte asıl muhatap bu işi yapan birkaç öğrencidir. Ancak diğerlerinin de bu işi yapma ihtimali olduğundan müdür ifadesini genel anlamda kullanır. Aynı şekilde bazen âyet ve hadislerde konu umumî bir lafızla anlatılır, ancak çoğu kez kastedilen anlam özel olur. Umum ifade eden lafızlarda tahsise gidilmesi o kadar çok vaki olan bir durumdur ki, “Tahsise uğramayan âmm yoktur.”¹⁰⁰ Sözü usulcüler arasında meşhur olmuştur. Dolayısıyla hadisin ifadesinden bütün kadınların kusurlu özelliklere sahip oldukları anlamını çıkarmak da doğru değildir. İfade genel olsa da maksadın özel olduğunu görmek gerekir.

Yukarıdaki bazı rivayetlerde ifade edildiği gibi hadis Hz. İbrahim’in eşi Sâre gibi kadınlar hakkında söylenmiştir. Sâre’nin genel özelliği itibariye takva sahibi sâliha bir kadın olduğu açıktır; ancak kıskançlıkta aşırı gittiği de bilinmektedir. Önce kocası Hz. İbrahim’in çocuk hasreti çekmesine üzülmuş, bu sebeple Hz. İbrahim’in kendi cariyesi Hâcer’le evlenmesini istemiş; fakat İsmail dünyaya geldikten sonra Hâcer’i kıskanmış ve Hz. İbrahim’den çocuğuyla birlikte onu evden uzaklaştırmasını talep etmiştir.¹⁰¹ Bu olayda Yüce Allah’ın Hz. İbrahim’e Sâre’ye karşı sert davranmasını emretmeyip, aksine onun isteği doğrultusunda Hâcer’i Mekke’de Kâbe’nin bulunduğu yere götürmesini emretmesi ilgi çekicidir. Bu da, erkeklerin kadınlara karşı nasıl davranması gerektiği hususunda kıssadan hisse kabilinden bir ders niteliğindedir.

Kadının kaburga kemiğine benzetilmesi kusurlu yaratılışına dikkat çekmek için değil istenmeyen huyun düzeltilmesinin zorluğunu ifade içindir. Zira kaburga kemiği iki yöne doğru eğriliği olan bir kemiktir. Düz bir çubuk eğrilirse bunu düzeltmek kolaydır, çünkü eğriliği tek yönlüdür. Kaburga kemiğinde olduğu gibi iki yöne eğriliği bulunan bir nesneyi düzeltmek oldukça zordur. Dolayısıyla erkekler, kadınlarda beğenmedikleri bazı huyları görseler de bu durumu makul karşılayıp onlarla güzel geçinme yollarını aramaları gerekir.

Konuyu bir de dil felsefesi açısından ele alalım: Hükümler ya varlık veya değer hükümleriyle ilgilidir. Varlık hükmü, bir varlığın mahiyetini ve özelliklerini dile getiren yargalardır. “Hasan kısa boyludur” dediğimizde, bu sözle Hasan’ın kısa boylu olma özelliği ifade etmek isteriz. Bu ifadeden yola çıkarak Hasan’ın bazı olumsuz değer hükümlerine sahip olduğu kastedilmez. Varlık hükmüyle ilgili sözlerde, sözden yola çıkarak varlığa farklı bir özellik katmak da mümkün değildir. “Kısa boy” konusunda insanların farklı algıları olabilir. Meselâ birisi bu ifade ile

¹⁰⁰ Zekiyüddin Şa’bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 301.

¹⁰¹ Şaban Kuzgun, “Hâcer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/431-433.

150 cm.lik bir uzunluğu anlarken bir başkası 165 cm.lik bir uzunluğu anlayabilir. Ancak bu ifade ile asıl kastedilen uzunluk Hasan'ın gerçek boyudur. Hadiste kadınların bazı kusurlarına dikkat çekilmiş olması, onlarda var olan kusurların ötesinde başka kusurların bulunduğu anlamı kastedilmiş olmaz. İslam'a göre kadın ve erkek, yaratılış itibarıyla bazı farklılıkları olsa da eşdeğer varlıklardır. Kaburga hadisinin doğru anlaşılması, kadınların mevcut durumlarının anlaşılmasına bağlı bir durumdur. Çünkü bu hadis onların mevcut özelliklerinin ötesinde bir durumdan söz etmez. Hadiste kadınlarla ilgili kastedilen kusurlar aşırı kıskançlık, söz dinlememek, alınganlık, çok konuşmak, söylenen sözlerden mefhum-i muhalefet yoluyla konuşanın kastetmediği anlamları kastettiğini iddia etmek gibi hususlardır.

Konuyu hukukî açıdan değerlendiren İbn Hacer, kadınlardaki eğriliğin dokunulmazlık sınırının mubah alanlarla sınırlı olduğunu, bu kusurların günah işlenmesine veya vacibin terk edilmesine sebebiyet vermesi halinde bu kusurlara müdahale etmenin gerekli olduğunu ifade eder.¹⁰² Buna göre hadislerde kadınlarda kusur ve eğrilik telakki edilen hususlar genel olarak ibaha dairesinde gerçekleşen durumlardır. Herhangi bir davranışta günah işleme veya vacibi terk etme seviyesine gelinirse erkeğe de müdahale edilir.

Ayrıca mefhum-i muhalefetinden yola çıkarak hadisten erkeklerin kusursuz oldukları anlamını çıkarmak da doğru değildir. Zira yukarıda ifade edildiği gibi erkeklerin de pek çok kusur ve eksiklikleri vardır. Hadiste dikkat çekilen husus, kadınlara karşı hâkim pozisyonda oldukları için kendilerine göre kusurlu gördükleri yerde gereksiz yere kadınları düzeltmeye kalkışmamalarıdır. Netice itibarıyla erkeklerin de kadınlara göre düzeltilemeyecek derecede bazı kusur ve eksiklikleri vardır.

Hadiste dikkat edilmesi gereken bir konu da Hz. Peygamber'in kadınların bazı kusurlarının olduğunu kabul etmiş olmasına rağmen bunların düzeltilmesi konusunda ısrar etmemesi; hatta ısrar bir tarafa, kusurlarına rağmen kendilerine ilişilmesinin doğru olmadığını ifade etmesidir. Eğer bu kusurlar sebebiyle haram seviyesinde bazı fiiller işlenseydi, elbette Hz. Peygamber bu kusurlara müdahale edilmesini isterdi. Dolayısıyla hadisin lafzından yola çıkarak kadınlardaki kusurları bütütmenin bir anlamı yoktur.

8. Hadisin Delil Değeri

Birinci, hadisin "bahsedilen konuyu isbât ve izâh için delil olarak kullanılamayacağını" ifade etmektedir. Doğrusu şu ki, bir hadisin sened bakımında sahih olması, metin bakımından da sahih olmasını gerektirmez. Delil olarak kullanılacak olan hadisin hem sübut hem delâlet itibarıyla problemlili olmaması

¹⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/162-163.

gerekir. Öncelikle delâlet ettiği mâna bakımından problemlili olan hadisler bağlayıcı bir delil olarak kullanılamazlar. Diğer taraftan delil olan hadisler şer'î bir konuyla ilgili olanlardır. Bir varlıktan haber veren hadislerin hükmü ihbarîdir, inşâî değildir. İhbarî hükümlerde itibar hükmün kendisine değil, haber verdiği varlığıdır. Bu itibarla kaburga hadisi kadınların mevcut özelliklerinin ötesindeki bir durumdan söz etmez; dolayısıyla farklı bir anlam için delil olarak kullanılamaz.

Hadis ve fıkıh usulcileri hadisin sübutunu senedlerinin azlığına ve çokluğuna göre değerlendirmişlerdir. Hanefîler, râvilerinin sayısı bakımından hadisleri, mütevatir, meşhur ve âhad şeklinde üç kısma; diğer mezhepler ise mütevatir ve âhad olmak üzere iki kısma ayırmışlardır:

“Mütevatir Sünnetin hükmü, Hz. Peygamber'e nisbetinin kesin olarak sübütudur. Buna göre mütevatir Sünnetle amel etmek farzdır ve onu inkâr eden kâfir olur. Sünnetin lafzı, yoruma ihtimali (delâleti zannî) olmadıkça, bu nevi Sünnetin delâlet ettiği hükümde ihtilâfa yer yoktur.”¹⁰³

“Mütevâtir hadisler kesin bilgi veren sağlam haberler olduğu için tenkide tâbi tutulmaz.”¹⁰⁴

Hanefîlere göre, “Meşhur Sünnet, Hz. Peygamber'den bir veya iki ya da tevâtür sayısına ulaşmamış sayıda sahabî tarafından rivayet edilmişken, Tâibûn ve Etbâu't-tâibîn devirlerinde tevâtür sayısında râvilerce rivayet edilmiş Sünnet'tir... Hz. Peygamber'e nispeti kesinlik taşımamaktadır... Hükmü, kesine yakın bir bilgi sağlamasıdır ki, Hanefîler buna ilmu't-tume'nîne adını vermektedirler.”¹⁰⁵ Hanefîlerin dışındakiler bu seviyedeki bir hadisi genel olarak “müstefiz hadis” diye isimlendirmişlerdir. Senedinin sahih olması ve delâletinde zan olmaması halinde bütün mezhep imamları herhangi bir şart ileri sürmeden meşhur hadisle amel edileceğini ifade etmişlerdir.

Hanefîlere göre “Âhad Sünnet, gerek Hz. Peygamber'den rivayet eden râvilerinin, gerekse sonraki tabakadaki râvilerinin sayısı, tevatür sayısının altında bulunan Sünnettir... İlim ifade etmez, zann ifade eder. Bu yüzden itikâdî hükümlerde âhad habere dayanılamaz. Ancak âhad haberle amel konusundaki şartlara uymak şartıyla amelî hükümler konusunda bunlarla amel edilir.”¹⁰⁶ Usulcüler “zann” kelimesiyle galebe-i zannı, yani doğruluk derecesinin daha yüksek olduğu bilgiyi kastederler. Doğruluk derecesinin daha düşük olduğu duruma “zann-ı kâzib” denilir. Hanefîler âhad haberle amel etmek için, a. Râvinin, rivayet ettiği hadise aykırı hareket etmemesi veya fetva vermiş olmaması, b. Hadisin umûmu'l-belvâ hakkında olmamasını, yani çokça meydana gelmesi sebebiyle her mükellefin hükmünü bilme ihtiyacında olduğu olaylar cinsinden olmaması, c. Râvi fakih değilse rivayet ettiği hadisin kıyasa aykırı olmaması

¹⁰³ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 68.

¹⁰⁴ Yaşar Kandemir, “Hadis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/37.

¹⁰⁵ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 68.

¹⁰⁶ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 69.

şartlarını; Mâlikîler, “Hadisin Medine halkının tatbikatına aykırı olmaması” şartını, Şâfiîler “senedin sahih ve muttasıl olması” şartını ileri sürmüşlerdir. Ahmed b. Hanbel’in metodu İmam Şâfiî gibi olmakla birlikte, senette ittisal şartını aramamış, bu sebeple mürsel hadislerle amel edip onu kıyasa tercih etmiştir.¹⁰⁷ Bu şartlara göre ahkâmla ilgili hadislerle amel edebilmek için bazı mezhepler hadisin sened bakımından sahih olmasıyla yetinmemişler, ekstra bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Mezhep imamlarından sadece Ahmed b. Hanbel’in zayıf hadislerle¹⁰⁸ amel ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁹ Mahmut Demir ve Mehmet Emin Özafşar’ın da vurguladıkları gibi muhaddisler, zayıf hadisleri amel bağlamında “fezâil ve ahkâm” olmak üzere iki kısma ayırmışlar; akaid ve ahkâm konularıyla ilgili hadislerin rivayetini sakıncalı bulurken, amellerin faziletleri, kıssalar, mev’ize, tefsir ve megâzî konularıyla ilgili isnadı zayıf hadislerin rivayetini hoşgörüle karşılamışlardır.¹¹⁰

Kaburga hadisi, hem Buhârî hem Müslim tarafından rivayet edilmesi sebebiyle müttefekun aleyh rivayetlerden olduğu için sahih hadislerin en üst mertebesinde yer almaktadır. Sahabe tabakasında en az beş sahâbînin bulunması sebebiyle de meşhur hadis seviyesinde olduğunu söyleyebiliriz. Metindeki lafızlar bakımından aralarında bazı farklılıklar varsa da mâna bakımından farklılık yoktur. İhtilaf sebebiyle hadisin bazı tariklerini diğerlerine tercih edememe gibi bir durum olmadığından hadiste ızdırâbın varlığından da bahsedilemez. Öğüt ve güzel ahlakla ilgili cihetiyle hadisin delil olarak kullanılmasında herhangi bir sakınca yoktur. Bu da erkekleri ilgilendiren bir durumdur. Hadisin öğüt kısmı inşâî, yaratılıştan haber veren kısmı ihbârîdir. Delil inşâî kısım için istenir. Varlık hükümleriyle ilgili hususlar ihbârîdir. Bu konularda hadis bulunsa dahi, var olan nesnenin özelliği nasılsa hadisi öyle anlamak gerekir.

Sonuç

Kadının kaburga kemiğinden yaratıldığına veya kaburga kemiğine benzediğine dair hadis beş sahâbîden merfû, bir sahâbîden mevkuûf ve bir tâbiûden maktû olmak üzere altmış bir ayrı tarikle on sekiz ayrı rivayet halinde *Kütüb-i Tis’a* kaynaklarında yerini almıştır. Bazı rivayetlerin senedinde tenkide uğrayan bazı râviler bulunmakla birlikte geneli itibarıyla hadis sahih kabul edilmiş; hatta hem

¹⁰⁷ Mezhep imamlarının âhad haberle ameldeki metodları hakkında detaylı bilgi için bk. Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 75-81.

¹⁰⁸ Saffet Sancaklı, “Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi”, *Diyanet İlmî Dergi* 37/1 (Ocak-Mart 2001), 60.

¹⁰⁹ Ahmed b. Hanbel’in zayıf hadislerle amel konusundaki görüşleri için bk. Ramazan Özmen, “Ahmed b. Hanbel ve Zayıf Hadis’le Amel Meselesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 1-15.

¹¹⁰ Mahmut Demir - Mehmet Emin Özafşar, “Zayıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/158. Zayıf hadislerle amel konusunda farklı görüşler için bk. Sancaklı, “Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi”, 41-44.

Buhârî hem Müslim'in *Sahîh*'lerinde yer alması sebebiyle sahihlik derecesi en yüksek olan ve "müttefekun aleyh" diye anılan hadisler arasında zikredilmiştir.

Rivayet tariklerinin çoğu teşbih, bir kısmı da yaratma lafzıyla gelmiştir. Farklı lafızlarla gelmesi bakımından aralarında zahiren bir çelişki varmış gibi görünse de, kastedilen mâna bakımından herhangi bir farklılık yoktur. Teşbih lafzıyla gelen rivayetlerde "kadın kaburga kemiği gibidir" denilerek teşbih sanatı çerçevesinde kadın kaburga kemiğine benzetilmiş; yaratma lafzıyla gelen rivayetlerde ise "kadın kaburga kemiğinden yaratıldı" buyrulurken istiare sanatı çerçevesinde yaratılış bakımından kadının kaburga kemiğine benzediği ifade edilmiştir. Lafızlar farklı olmakla birlikte mâna aynıdır. Dolayısıyla rivayetler arasındaki farklılık lafzîdir; asla taalluk eden bir farklılık ve çelişki yoktur.

Ayrıca "yaratma" ifadeleriyle gelen rivayetlerin râvilerinin Irak'ta yaşaması ve bu bölgede kadının kaburga kemiğinden yaratıldığına ilişkin inancın hâkim olması, râvilerin bölgedeki bu inanışın etkisi altında kalmış olabileceklerini, dolayısıyla hadisi mâna yoluyla rivayet ederken "yaratma" lafzıyla rivayet etmiş olabileceklerini hatıra getirmektedir.

Hadisin *Kütüb-i Tis'a*'da yer alan varyantlarının hiç birisinde Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair bir ifade yer almamasına rağmen, Tevrat'ta açıkça Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına ifade edilmesi, tefsir kaynaklarında da yaklaşık olarak aynı anlamı ifade eden birçok rivayetin bulunması ve Kur'an'daki nefis-i vâhide kavramının müfessirler tarafından Âdem olarak yorumlanması sebebiyle, genellikle âlimlerin hadisten, Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı anlamını çıkardıkları görülmektedir. Böylece hadisin "teşbih" anlamı örtülmüş ve delâlet etmediği "yaratma" anlamı yaygınlaşmıştır.

Sevk sebebi dikkate alındığında, hadisin kadınların noksanlıklarını dile getirmek için değil, erkeklerin kadınlara nazik davranmaları gerektiğini tavsiye için vârid olduğu anlaşılmaktadır. İkincil anlam olarak hadiste kadınlarda bazı noksanlıkların bulunduğu işaret edilmiş olmakla birlikte, söyleniş maksadı bu olmadığından, hadiste bu noksanlıkların neler olduğu hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla hadisin öncelikle erkeklerin kadınlara iyi muamele etmesi nokta-i nazarından değerlendirilmesi gerekir.

Bazı araştırmacılara göre hadis "teşbih" anlamı itibarıyla ele alındığında kadınlar "eğrilik" yönüyle kaburga kemiğine benzetilmiş olacağından, "kadınların eğri ve düzeltilemez yapıda oldukları" kabul edilmiş olacaktır. Bu anlayış insanın ahsen-i takvim üzere yaratıldığını ifade eden Kur'an naslarına aykırı olduğu gibi, bilimsel bilgilerle de örtüşmemektedir. Dolayısıyla hadisin yüksek ihtimalle İsrailiyât kaynaklı olabileceği üzerinde durulmuştur.

Tevrat'ta ve İsrailiyât kaynaklı tefsir rivayetlerinde açık ve net olarak Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade edildiği halde, altmış bir

tarik ve on sekiz ayrı senedle gelen kaburga rivayetlerinden hiçbirisinde bu husus dile getirilmemiştir. Bu farklılık da hadisin İsrailiyât kaynaklı olmadığı yönündeki kanaati güçlendirmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki hadisin aslı teşbih ifadesiyle gelendir. Bu yönüyle hadis, kadınlarda erkeklerin hoşlanmadığı bazı huyların bulunduğu işaret etmektedir. Vürud sebebini ihtiva eden bazı varyantlarından da anlaşılacağı üzere hadiste işaret edilen eğrilikler, “yaratılış itibarıyla kadınların düzeltilemeyecek derecede eğri” oldukları değil, aşırı kıskançlık, genellikle gerçeği bilmediklerinden dolayı bazı konularda aşırı inatçılık, bazı davranış ve sözlerden niyet okuma eğilimleri, çok konuşma gibi hususlardır. Erkekler bunları kendilerine göre düzeltilemeyecek kusur gibi algılayabilirler ve gerçekten de nasihat ve güzel tavsiyelerle bunların düzeltilmesi mümkün olmayabilir. Bu özelliklerine rağmen Hz. Peygamber (sav) kadınların kusurlarını düzeltmeleri yönünde bir tavsiyede bulunmayıp, erkeklerin onları hoşgörü ile karşılamaları öğütlemektedir. Erkek, erkek gibi, kadın da kadın gibi olmalıdır. Erkeklerin beğenmedikleri bazı huylar, kadınların kadın gibi olma özelliklerinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla erkeklerin bunları mutlaka düzeltmeye çalışmaları cihetine gitmeleri gerekli değildir.

Tür olarak düşünüldüğünde genel olarak erkeklerin kadınlarda, kadınların da erkeklerde bazı eksikliklerin olduğunu söyledikleri görülür. Bu sebeple bazen erkekler kadınları, kadınlar da erkekleri anlayamadıklarını söylerler. Hadiste kadınların eksikliğinden söz edilmesi, erkeklerin daha egemen konumda olması sebebiyle onların kadınlar üzerindeki baskılarının kaldırılmasına yönelik bir tavsiye bağlamında gelmiştir. Hadisin asıl maksadı, sosyolojik olarak erkeklerin kadınlar üzerinde hâkimiyeti bulunması sebebiyle erkek-egemen bir toplumda kadınların korunmasıdır. Hadiste işaret edilen eğrilik, yaratılış bakımından kadınların eksik bir yapıda oldukları değil, erkeklere göre düzeltilmesi zor olan bazı huylardır.

Son olarak burada dört hususa daha dikkat etmek gerekir: Birinci olarak erkeklere göre kadınlarda bazı eksiklikler olduğu gibi, kadınlara göre de erkeklerde bazı eksiklikler vardır. Nitekim Yüce Allah bir taraftan insanları ahsen-i takvim üzere halife-i arz ve mükerrem bir varlık olarak yarattığını beyan ederken, diğer taraftan onların aceleci, zayıf, çok hırslı ve sabırsız olduklarını vurgulamıştır. Hz. Peygamber de Âdemoğlu'nun hata eden bir varlık olduğunu açıklamıştır. İkinci olarak umum ifade eden naslar genellikle tahsise uğramıştır. Tahsis edilen naslar özelleşirler. Birçok âyet ve hadiste lafız umumî olsa bile kastedilen anlam hususidir. Usulcüler arasında “Tahsise uğramayan âmm yoktur” sözü meşhur olmuştur. Kaburga hadisinde de kadınlarla ilgili eksiklikleri bütün kadınlarda bulunan eksiklikler olarak değil, bazı kadınlarda bulunan eksiklikler şeklinde anlamak daha doğru olur. Yani bazı kadınlar, kadınımsı huylarını erkekleri rahatsız edecek derecede aşırı şekilde kullanırlar. Üçüncü olarak bir sözün teşbih anlamında kullanılması hakikat anlamında kullanılması gibi değildir. Adı üstünde teşbih bir benzetmedir. Anlatımı güçlendirmek için, ortak niteliğe sahip iki şeyden

zayıf olan, daha kuvvetli olana benzetilir. Söz gelimi “Falan arslan gibidir” denildiğinde, bu kişinin cesur olarak bilinen diğer insanlardan daha cesur olduğunu anlarız. Teşbih yönü olan cesaret bakımından, bu kişinin tam da arslan gibi olduğunu düşünmeyiz. Dördüncü olarak Arap edebiyatında bir kişinin hangi özelliği varsa, o kişinin bundan yaratıldığını ifade etmek gibi bir anlatım tarzı vardır. “İnsan aceleden yaratılmıştır” ayeti hangi anlamı ifade ediyorsa, “Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır” ifadesi de benzeri anlamı ifade eder. Yaratma ifadesi hakikat anlamında değil mecaz anlamında kullanılmıştır ve istiare sanatı yapılmıştır.

“Kadın kaburga kemiği gibidir” ifadesi bir varlık hükmü olduğu için, bu sözün lafzından yola çıkarak kadın hakkında olumsuz bir değer hükmü üretmek doğru değildir. Hadisin bu kısmından elde edilen hüküm inşâî değil, ihbârîdir. Bu ifade ile asla kadınların mevcut durumlarının ötesinde bir anlam kastedilmemiştir. İslâm’a göre mevcut durumları ve özellikleri itibariyle kadın-erkek eşittir.

Hadisin, erkeklerin kadınlara iyi davranması gerektiğini tavsiye eden kısmı inşâîdir. Ahlakla ilgili olması münasebetiyle bir değer hükmüdür. Hadis bu konuda sahîh bir delildir. Hadisle ilgili temel problem sıhhati değil, bir teşbihi ihtiva etmesi sebebiyle doğru yorumudur.

Kaynakça/References

- Abduh, Şeyh Muhammed-Muhammed Reşîd Rızâ. *Menâr Tefsiri–Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*. çev. Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel, İbrahim Tüfekçi, Harun Ünal, Rahmi Yaran. 8 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları 2011.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. nşr. Habîburrahmân el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. 6. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Akdemir, Hikmet. *Belâgat*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.
- Arpaguş, Hatice K. “Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış”. *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. 587-606. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Ağırman, Cemal. *Kadının Yaratılışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.
- Akgün, Hüseyin. “Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi (Rivâyetlerin Aslu'l-Hadîs ve Hadis Rivâyet Coğrafyası Açısından Ele Alınması)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 323-338. <https://doi.org/10.33415/daad.585831>
- Akyüz, Vecdi. “Harmele b. Yahyâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/232. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Âşıkkutlu, Emin. “İbn Ebû Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/438. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- Birinci, Züleyha, *Kadın Konusunda İslâm'a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlîli*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Birinci, Züleyha. “Nefs-i Vâhîde İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 151-164. <https://doi.org/10.15371/MUIFD.2014478297>
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Demir, Mahmut&Özafşar, Mehmet Emin. “Zayıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/157-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Efendioğlu, Mehmet. “Muallal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/310-311. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Engin, Sezai. "Hadisin Tashîhinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkinine İlet ve Şâz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015), 141-165. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.219899>
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb-et-Tefsîru'l-kebir*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Fayda, Mustafa. "İbn İshâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/93-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ziyâd b. Manzûr. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1955.
- el-Gazzâlî, Muhammed. *Fıkhü's-sîre*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1989.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Süfyân b. Uyeyne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Adiy, Ebû Ahmed b. Adiy el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammd Mu'avvid. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî. *el-Muḥarreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406.
- İbn Hacer, Şemsüddîn Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 1-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddîn el-Hatîb, Kusayy Muhibbüddîn el-Hatîb (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1987.
- Kandemir. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1981.
- Kılıç, Sadık. "Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir!...". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 10/27 (2006), 1-20.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Ebü'z-Zinâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/354. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Köse, Saffet. "İbn Vehb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Kuzgun, Şaban. "Hâcer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/431-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb. *Usûlü'l-Kâfi*. 8 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâselim. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâleddin Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Amr Seyyid Şevket. 35 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Özmen, Ramazan. "Ahmed b. Hanbel ve Zayıf Hadis'le Amel Meselesi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2017), 1-15.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Salahattin Polat. "Mütâbaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Sancaklı, Saffet. "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi". *Diyanet İlmî Dergi* 37/1 (Ocak-Mart 2001), 39-60.
- Sibâî, Mustafa. *es-Sünnetü ve mekânetühâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Abdülvehhâb b. Abdüllatif. Medine: 1392/1972.

- Şa'bân, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru's-Şa'râvî (el-Havâtır)*. 10 Cilt. y.y. (Kahire?): Metâbi'u Ahbârî'l-Yevm, 1997.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah. *Fethu'l-kadîr*. 6 Cilt. Beyrut-Dımeşk: Dâru İbn Kesîr & Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. 24 cilt. Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tuksal, Hidayet Şefkatli. *Kadın Karşıtı Söylemin İslâm Geleneğindeki İzdüşümleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Turkish Academic Research Review* 4/2 (Haziran, 2019), 299-316. <https://doi.org/10.30622/tarr.574771>
- Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415.
- Yücel, Ahmet. "Müttefekun Aleyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriy b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâik-ı gâvâmidî't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.

